

ศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจฉยปริคคหญาณ
A STUDY OF THOUGHT-PROCESS IN OBSERVING THE MIND (NĀMA)
AND MATTER (RŪPA) IN PACCAYAPARIGGAHAÑĀṆA

พระภุชงค์ ปญญาวุฑฒ (ฉลาดติสกุล)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

ศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจฉยปริคคหญาณ

พระภุชงค์ ปณณาวุฑฒิโธ (ฉลาดดีสกุล)

สารนิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา

บัณฑิตวิทยาลัย
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
พุทธศักราช ๒๕๖๑

(ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย)

**A Study of Thought-process in Observing the Mind (Nāma)
and Matter (Rūpa) in Paccayapariggahañāṇa**

Phra Phuchong Paññāvuḍḍho (Chaladdeesakul)

A Research Paper Submitted in Partial Fulfillment of
the Requirements for the Degree of
Master of Arts
(Vipassana Meditation)

Graduate School
Mahachulalongkornrajavidyalaya University

C.E. 2018

(Copyright by Mahachulalongkornrajavidyalaya University)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อนุมัติให้บัณฑิตนิพนธ์
เรื่อง “ศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจจุบันปริศนาคถา” เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนากาวนา

(พระมหาสมบุรณ์ วุฑฒิกโร, ดร.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

คณะกรรมการตรวจสอบสารนิพนธ์

ประธานกรรมการ

(พระราชรัตน์นุณี, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(พระมหาบุญศรี ภาณวฑฺฒโน, ผศ.ดร.)

กรรมการ

(รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล)

อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์

รศ.ดร.เวทย์ บรรณกรกุล

ชื่อผู้วิจัย

(พระภุชงค์ ปญฺญาวฑฺฒโน)

- ชื่อสารนิพนธ์ : ศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณ
- ผู้วิจัย : พระภุชงค์ ปญญาวุฑโฒ (ฉลาดดีสกุล)
- ปริญญา : พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (วิปัสสนาภาวนา)
- อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์ : รศ. ดร. เวทย์ บรรณกรกุล, ป.ธ.๙, พธ.บ. (ปรัชญา), ศษ.ม. (ประชากรศึกษา), พธ.ด. (บาลีพุทธศาสตร์)
- วันเสร็จสมบูรณ์ : ๒๕ กุมภาพันธ์ ๒๕๖๒

บทคัดย่อ

สารนิพนธ์เรื่องนี้มีวัตถุประสงค์ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาวิถีจิตที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท และเพื่อศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจจุบันปริคคหญาณ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระพุทธานุสสาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นต้น ตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ ปรับปรุงแก้ไข เรียบเรียง บรรยายเชิงพรรณนา จากการศึกษาพบว่า

วิถีจิต หมายถึง จิตที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ที่กำลังปรากฏทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ วิถีจิตนั้น แบ่งได้ ๒ ประเภท คือ ปัญจทวารวิถี และ มโนทวารวิถี ซึ่งปัญจทวารวิถี คือ วิถีจิตที่ปรากฏขึ้นรับรู้ปัญจอารมณ์ทางปัญจทวาร ได้แก่ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ และโณสุทัฬหารมณ์ ส่วนมโนทวารวิถี มีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โณสุทัฬหารมณ์ และธัมมารมณ์ จึงกล่าวได้ว่า วิถีจิตนั้นเป็นนาม เพราะจิตเป็นสภาวะรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ เท่านั้น จับต้องไม่ได้

จากการศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจจุบันปริคคหญาณ พบว่า การพิจารณา คือ การมีสติและสัมปชัญญะขณะรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่กำลังปรากฏในทางปัจจุบันโดยผ่านทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เมื่อตั้งจิตกำหนดรู้การเปลี่ยนแปลงโดยต่อเนื่องของรูปและนาม ก็จะเข้าถึงสภาวะธรรมที่เป็นสัมมาทัญญู จัดเป็นทัญญูวิสุทธิ เพียงแต่มีสติกำหนดรู้ความเป็นไปของจิต และรู้เท่าทันจิตเท่านั้น ก็จะสามารถกำหนดรู้เห็นเหตุปัจจัยของนาม-รูปตามหลักปฏิจจสมุปบาท ชื่อว่า ปัจจุบันปริคคหญาณ โดยการกำหนดรู้การเกิดขึ้น การดับไปของสรรพสิ่ง โดยรู้ว่ากรรมนั้น ๆ คือ การทำดีและทำชั่ว เห็นกรรมนั้น ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เกิดขึ้นและดับไป เมื่อปัญญาญาณแก่กล้าขึ้น ก็จะทำลายความสงสัยทุกอย่าง เมื่อพ้นความสงสัย จิตของผู้เจริญวิปัสสนาก็จะผ่านเข้าสู่ลำดับญาณต่อไปคือสัมมสนญาณ จัดได้ว่าเป็นผู้มีคติเที่ยงแท้แน่นอน

- Research Paper Title** : A Study of Thought-process in Observing the Mind (Nāma) and Matter (Rūpa) in Paccaya-pariggahañāṇa
- Researcher** : Phra Phuchong Paññāvuddho (Chaladdeesakul)
- Degree** : Master of Arts (Vipassana Meditation)
- Research Paper Supervisor**
: Assoc. Prof. Dr.Wate Bunnakornkul, Pali IX,
B.A. (Philosophy), M.Ed. (Population Education),
Ph.D. (Pali Buddhist Studies)
- Date of Completion** : February 25, 2019

Abstract

This Research Paper has 2 objectives; (1) to study the thought-process appeared in Thēravāda Buddhist Scriptures. (2) to study the thought-process in observing the mind (nāma) and matter (rūpa) in Paccaya-pariggahañāṇa. This is a Documentary Research, by studying the information from Thēravāda Buddhist Scriptures: Tipitaka, Atthakathā, Visuddhimagga and other related scriptures verified by supervisors and Buddhist scholars, being corrected and edited in descriptive style. From the study found that;

The thought-process is the mind's function process at one thought-moment, arising from receiving emotional contact through the six-senses door: eyes, ears, nose, tongue, body and mind. It divided into 2 types, Pañcadvāra vithi and Manodvāra vithi. Pañcadvāra vithi is the thought-process that connects to the 5 sense-doors: rūpāramaṇa, saddāramaṇa, gandāramaṇa, rasāramaṇa, Poṭṭhabbāramaṇa. For Manodvāra vithi connects to 6 sense-doors which includes mind-door of Dhammāramaṇa. The thought-process is nāma because the mind is the nature of knowing temperament through the 6 sense-doors only and untouchable.

From the study of thought-process in observing rūpa and nāma in Paccaya-pariggahañāṇa found that observing means to be mindful and have self-awareness at a very present moment that the contacts through the 6 sense-doors arising. When being aware of the continuous changes of matter and mind, will then experience the natural phenomena which is the right-view, be called Diṭṭhi Visuddhi. Simply be mindful and aware of the thought-process and can catch up with the mind, sooner will be able to see from the insight about the cause towards nāma and rūpa according to the principle of Paṭicca Samuppāda is called Paccaya-pariggahañāṇa, by observing the awareness of the arising and the cessation of all the things. Do realized the good and bad action which is the cause of arising and ceasing. When the insight wisdom becomes higher, will then eliminate all doubts. Once no more doubt, the mind of the practitioner will pass to the next higher wisdom called Sammasanañāṇ respectively. Reaching to this point is considered to reborn out of the 4 misery realm.

กิตติกรรมประกาศ

เกล้าฯ ขอประทานโอวาทกราบขอบพระคุณเจ้าประคุณสมเด็จพระพุฒาจารย์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ, ศาสตราจารย์พิเศษ, ป.ธ. ๙, MA., Ph.D.) รองอธิการบดี มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม เจ้าคณะใหญ่หนกลาง เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการามที่เต็มไปด้วยเมตตาธรรมเป็นอย่างสูง และขออนุโมทนา ทูลเกล้าเรียนหลวงสำหรับพระสงฆ์ไทย

กราบขอบพระคุณ ท่านสยาตอ อชิน อุ ชฎิละ สำนักปฏิบัติวิปัสสนาวิมุตตมหาสีสาสนเยกต้า กรุงย่างกุ้ง สหภาพเมียนมาร์, พระราชสิทธิอาจารย์ (ทองใบ ปภสสโร) ประธานสงฆ์วัดนาหลวง (อภิญา เทสิตธรรม) จังหวัดอุดรธานี, พระภวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) อาจารย์ผู้สอนวิปัสสนากัมมัฏฐาน ผู้ให้ความรู้ทางวิชาการ ดูแลอบรมสั่งสอนวิปัสสนากัมมัฏฐานที่ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” ตำบลหนองน้ำแดง อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา

ขอกราบขอบพระคุณ พระมหาสมบุญ วุฑฒิกโร, ดร. คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย, พระเทพสุวรรณเมธี, ดร. ผู้ช่วยอธิการบดีฝ่ายวิชาการ รักษาการผู้อำนวยการหลักสูตรบัณฑิตศึกษา, พระมหาโกมล กมล, ผศ. ผู้อำนวยการวิทยาลัยสงฆ์, พระมหาณรงค์ฤทธิ์ ธมฺมโสภโณ ผู้อำนวยการวิทยาเขต, รศ. ดร.เวทย์ บรรณกรกุล อาจารย์ที่ปรึกษาสารนิพนธ์, ดร.ชัยชาญ ศรีหานู ผู้แปลบทคัดย่อภาษาอังกฤษ และคณาจารย์ผู้ให้ความรู้ด้านวิชาการ ที่เมตตาให้คำแนะนำต่าง ๆ จนทำให้สารนิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์

ขอกราบขอบพระคุณ เจ้าหน้าที่ที่ตรวจรูปแบบ พระประเทือง ขนดีโก, พระสุคนธ์ ปญญารโ พร้อมทั้งเจ้าหน้าที่บรรณารักษ์ห้องสมุดที่อำนวยความสะดวกในการสืบค้นข้อมูลทำสารนิพนธ์ และเจ้าหน้าที่วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม ทุกฝ่ายทุกท่านที่ช่วยประสานงานด้านต่าง ๆ ตลอดจนกัลยาณมิตรเพื่อนนิสิต วิปัสสนาภาวนารุ่น ๑๒ ทุกรูป/คน ที่ให้ความช่วยเหลือจนทำให้สารนิพนธ์ฉบับนี้เสร็จสมบูรณ์

สุดท้ายนี้ ขออานิสงส์ผลบุญที่เกิดจากการศึกษาพระสัจธรรม และการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ตลอดจนประโยชน์อันเกิดจากสารนิพนธ์ฉบับนี้ ผู้วิจัยขอน้อมสักการบูชาคุณพระศรีรัตนตรัย คุณบิดามารดา คุณครูอุปัชฌาย์อาจารย์ และท่านผู้มีพระคุณทั้งหลาย ขอบุญกุศลนี้จงเป็นพลวปัจฉัยให้ทุกท่านประสบแต่ความสุขความเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไปจนเข้าถึงความพ้นทุกข์ด้วยเทอญ

พระภุชงค์ ปญญาวุฑโฒ (ฉลาดดีสกุล)

๒๐ มกราคม ๒๕๖๒

สารบัญ

เรื่อง	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย	ก
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ	ข
กิตติกรรมประกาศ	ค
สารบัญ	ง
สารบัญตาราง	ฉ
คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ	ช
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา	๑
๑.๒ คำถามวิจัย	๓
๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๓
๑.๔ ขอบเขตการวิจัย	๔
๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย	๔
๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	๕
๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๐
๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย	๑๑
บทที่ ๒ วิธีจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท	๑๒
๒.๑ นิยามความหมายของวิธีจิต	๑๒
๒.๒ หน้าที่ของวิธีจิต	๑๖
๒.๓ ประเภทของวิธีจิต	๑๘
๒.๔ วิธีจิต ๖ อย่าง	๒๘
๒.๕ สงเคราะห์วิธีจิตเป็นรูปหรือนาม	๓๒
๒.๖ สรุปรายบท	๓๗
บทที่ ๓ วิธีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจฉยปริคคหญาณ	๓๘
๓.๑ นิยามความหมายของวิปัสสนา	๓๘
๓.๒ การพิจารณารูปนาม	๔๔

๓.๓	วิสุทธิ ๗ และ โสฬสญาณ	๕๐
๓.๔	การพิจารณารูปนามในปัจฉยปริคคหญาณ	๕๕
๓.๕	วิธีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจฉยปริคคหญาณ	๖๕
๓.๖	สรุปท้ายบท	๘๒
บทที่ ๔	สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ	๘๔
๔.๑	สรุปผลการวิจัย	๘๔
๔.๒	ข้อเสนอแนะ	๘๖
บรรณานุกรม		๘๗
ประวัติผู้วิจัย		๙๐

สารบัญตาราง

ตารางที่	หน้า
ตารางที่ ๑	๑๗
ตารางที่ ๒	๑๘
ตารางที่ ๓	๑๙
ตารางที่ ๔	๓๖
ตารางที่ ๕	๕๗
ตารางที่ ๖	๕๗
ตารางที่ ๗	๕๗
ตารางที่ ๘	๖๐
ตารางที่ ๙	๖๖
ตารางที่ ๑๐	๖๖
ตารางที่ ๑๑	๖๗

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อในสารนิพนธ์ฉบับนี้ ใช้อ้างอิงจากคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ พุทธศักราช ๒๕๓๙ ชุด ๔๕ เล่ม ส่วนคัมภีร์อรรถกถาแปลภาษาไทย ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พิมพ์ครั้งที่ ๑/๒๕๕๒ คัมภีร์ฎีกา ภาษาบาลี ใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และใช้ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นฉบับที่สมบูรณ์ ส่วนภาษาไทยมีพิมพ์เผยแพร่ ๒ เล่ม คือ คัมภีร์สารัตถที่ปณีฎีกาพระวินัย และคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา

การอ้างอิงพระไตรปิฎก จะระบุ เล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี. (บาลี) ๑/๒๗๖/๙๗, ที.สี. (ไทย) ๙/๒๗๖/๙๘. หมายถึง ทีฆนิกาย สีลขณชวคคปาติ ภาษาบาลี เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๗ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐, ทีฆนิกาย สีลขณชวคค ภาษาไทย เล่ม ๙ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๙๘ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๓๙

ส่วนคัมภีร์อรรถกถา จะระบุชื่อคัมภีร์ ลำดับเล่ม (ถ้ามี)/หน้า เช่น ที.สี.อ. (บาลี) ๑/๒๗๖/๒๔๐ หมายถึง ทีฆนิกาย สุมงคลวิสาสินี สีลขณชวคคอฎกถา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๒๔๐ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

ส่วนคัมภีร์ฎีกา จะระบุชื่อคัมภีร์ ระบุเล่ม/ข้อ/หน้า หลังคำย่อชื่อคัมภีร์ เช่น ที.สี.ฎีกา (บาลี) ๑/๒๗๖/๓๗๓ หมายถึง ทีฆนิกาย ลินตลอปกาสินี สีลขณชวคคฎีกา ภาษาบาลี เล่ม ๑ ข้อ ๒๗๖ หน้า ๓๗๓ ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตามลำดับดังนี้

๑. คำอธิบายคำย่อในภาษาไทย

ก. คำย่อชื่อคัมภีร์พระไตรปิฎก

		พระสุตตันตปิฎก		
คำย่อ		ชื่อคัมภีร์		ภาษา
ที.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	มหาวรรค (ภาษาไทย)
ที.ปา. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ทีฆนิกาย	ปาฎีกาวรรค (ภาษาไทย)
ม.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	มูลปณณาสก์ (ภาษาไทย)
ม.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	มัชฌิมนิกาย	อุปริปณณาสก์ (ภาษาไทย)
ส.นิ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	นิทานวรรค (ภาษาไทย)
ส.ม. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	สังยุตตนิกาย	มหาวารวรรค (ภาษาไทย)
อง.จตุกก. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	อังคุตตรนิกาย	จตุกกนิบาต (ภาษาไทย)
ขุ.อุ. (ไทย)	=	สุตตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	อุทาน (ภาษาไทย)

ช.ธ. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ธรรมบท	(ภาษาไทย)
ช.ม. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	มหานิทเทศ	(ภาษาไทย)
ช.ป. (บาลี)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมภิทามคคปาติ	(ภาษาบาลี)
ช.ป. (ไทย)	=	สุดตันตปิฎก	ขุททกนิกาย	ปฎิสมภิทามรรค	(ภาษาไทย)

พระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
อภิ.สง. (บาลี)	=	อภิธมปิฎก	ธมมสังคณีปาติ (ภาษาบาลี)
อภิ.สง. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธรรมสังคณี (ภาษาไทย)
อภิ.วิ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์ (ภาษาไทย)
อภิ.ป. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ปฎิฐาน (ภาษาไทย)

ข. คำย่อชื่อคัมภีร์ฎีกาและปกรณ์วิเสส

ปกรณ์วิเสส

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ. (บาลี)	=	วิสุทฺธิมคคปกรณ์	(ภาษาบาลี)

ฎีกาปกรณ์วิเสส

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
วิสุทฺธิ.ฎีกา (บาลี)	=	ปรมตถณณชุสา	วิสุทฺธิมคคมหาฎีกา (ภาษาบาลี)

ค. คำย่อชื่อคัมภีร์อรรถกถา

อรรถกถาพระสุดตันตปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ส.นิ.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี นิทานวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
ส.สพ.อ. (ไทย)	=	สังยุตตนิกาย	สารัตถปกาสินี สฬายตนวรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)

อรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก

คำย่อ		ชื่อคัมภีร์	ภาษา
ช.ป.อ. (ไทย)	=	ขุททกนิกาย	สัทธรรมปกาสินี ปฎิสมภิทามรรคอรรถกถา (ภาษาไทย)
อภิ.สง.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	ธมมสังคณี อฎฐุสาลินีอรรถกถา (ภาษาไทย)
อภิ.วิ.อ. (ไทย)	=	อภิธรรมปิฎก	วิภังค์ สัมโมหวิโนทนีอรรถกถา (ภาษาไทย)

จ. คำย่อชื่อหนังสือที่ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์/สถานที่พิมพ์

สารนิพนธ์นี้ ผู้วิจัยใช้คำย่อเกี่ยวกับหนังสือ ตำรา เอกสารทางวิชาการที่ได้จัดพิมพ์โดยไม่
ปรากฏปีที่พิมพ์ ดังนี้

ม.ป.ป. = ไม่ปรากฏปีที่พิมพ์

ม.ป.ท. = ไม่ปรากฏสถานที่พิมพ์

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การเจริญวิปัสสนาภาวนา คือ การอบรมจิต และใคร่ครวญธรรมให้เห็นแจ้งในอารมณ์^๑ ต่าง ๆ มีรูปารมณเป็นต้น โดยความเป็นนามรูปและพัฒนาสติให้เข้มแข็ง จนสามารถคุ้มครองจิตให้เข้าถึงปัญญา รูปจวบจนธรรม เห็นประจักษ์แจ้งพระไตรลักษณ์ ส่งผลให้ญาณทัสสนะ^๒ หรือปัญญาที่สูงขึ้นตามลำดับ นี้เป็นผลมาจากบุคคลผู้ปฏิบัติถูกต้อง ช่วยให้ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา สามารถพัฒนาศรัทธาตนเอง ให้เข้มแข็งมั่นคง มีความ پاکเพียรอย่างแรงกล้า มีสมาธิยังลึกลับ มีสติ รอบรู้ซึ่งสภาวะจิตที่สามารถหยั่งรู้ความจริงอันสูงสุด จนสามารถกำจัดอวิชชาให้หมดไปพร้อม ๆ กับทุกข อุกาทาน และโหมนัสทั้งปวง ที่เป็นผลมาจากอวิชชานั้น ปัญญาที่รู้งามและเข้าใจหลัก ของเหตุและผล ซึ่งหมายถึง การเห็นความเป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกันของรูปและนาม ปัญญา นี้ จะทำให้ละทิ้งความเห็นผิดว่าสิ่งต่าง ๆ สามารถเกิดขึ้นได้โดยปราศจากเหตุ มีเพียงการเห็นแจ้ง สภาวะธรรมของรูปและนามที่เกิดขึ้นแล้วดับไปอย่างรวดเร็วเท่านั้น ที่จะทำให้ผู้ปฏิบัติสามารถหลุดพ้น จากความวิปลาส^๓ ที่ว่าสิ่ง ต่าง ๆ ความเที่ยงไม่เปลี่ยนแปลง และต่อเนื่องไม่สิ้นสุด ด้วยการรู้งาม ด้วยตนเองถึงธรรมชาติอันแท้จริงของ ความทุกขเท่านั้น ที่จะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายในวิภวสังสาร ด้วยการรู้งามสภาวะธรรมทางกาย ทางจิต ดำเนินไปตามกฎของธรรมชาติ โดยปราศจากผู้ใด หรือสิ่งใดบังคับควบคุม จึงจะทำให้บุคคลคลายจากความยึดมั่นจากอึดติดตัวตนได้

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้รูปนามอยู่ที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น ทำให้เกิดปัญญามองเห็นสภาวะธรรมตามที่เป็นจริงของรูปนามได้ชั่วขณะ จึงควรกำหนดรู้รูปนามให้ทัน ปัจจุบันขณะที่กำลังเกิดขึ้น เพราะการกำหนดให้ทันปัจจุบันขณะเท่านั้น จึงจะสามารถรู้เห็น รูปนามตามความเป็นจริงได้ กระทั่งจิตมีความละเอียดประณีตเพียงพอที่จะหยุดกระบวนการรับรู้

^๑ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑๕๙/๘๘.

^๒ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๔๒-๔๗/๔๑.

^๓ อ.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๙/๔๔.

เพียงสักแต่ว่ารู้ วิปัสสนาญาณที่แก่กล้าขึ้นนี้ จิตก็จะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วของ สภาวธรรม โดยจิตจะตั้งมั่นอยู่ในความระลึกถึงพระไตรลักษณ์ อันได้แก่นิจจัง ทุกขัง อนัตตาของทุก สรรพสิ่ง^๔ ปัญญาอันเกิดจากวิปัสสนาญาณนี้เป็นปัญญาที่เกิดภายในของแต่ละบุคคลที่เขาถึงเท่านั้น เป็นปัญญาอันอาศัยประสบการณ์ทางจิตโดยตรง ซึ่งต้องอาศัยการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการ กำหนดรूपปัจจัย หรือสภาวธรรมปัจจุบัน^๕ ภูเห็นสภาวะแท้จริงของรूपนามด้วยจิต

ซึ่งเรื่องจิตนั้น องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงบรรยายได้อย่างละเอียดลึกซึ้ง ธรรมชาติของจิตนั้นเป็นเรื่องที่ละเอียดอ่อน เข้าใจได้ยาก ด้วยจิตไม่มีรูปร่าง แต่ชอบท่องเที่ยวไปไกลใน ความคิด ดังพระพุทธพจน์ที่กล่าวถึงจิตไว้ว่า “ทูลงฺกมฺ อเภจฺริ อสฺริริ คุหาสยฺ เย จิตฺตํ สณฺณเมสฺสนนฺติ โมกฺขนนฺติ มารพนฺธนา” “จิตท่องเที่ยวไปไกล เที่ยวไปดวงเดียว ไม่มีรูปร่าง อาศัยอยู่ในคูกาหรือร่างกายนี้ ใครควบคุมจิตนี้ได้ ย่อมพ้นจากบ่วงมาร”

การศึกษาการทำงานของจิตให้เข้าใจอย่างถ่องแท้จำเป็นต้องศึกษาเรื่องวิถีจิต ซึ่งมีส่วน สำคัญใหญ่เจริญวิปัสสนาภาวนา รุธรรมทั้งหลาย โดยอาการที่รู้ชัดไปตามความเป็นจริง เพื่อใช้ความรู้ และความเข้าใจนี้เป็นฐานรองรับอุปสรรคทั้งหลายที่คอยขัดขวาง และปรุงแต่งจิตไม่ให้เข้าถึงญาณอัน ประเสริฐ ซึ่งเป็นกระแสของการหลุดพ้น (วิมุตติ) ทวารเปรียบเสมือนประตู อันเป็นที่เข้าออกของวิถี จิตทั้งหลายที่เปิดออกให้จิตไปรับอารมณ์เป็นที่ติดต่อกันให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ เรียกว่า อายตนะ ซึ่งความต่อเนื่องขององครวมในที่นี้ก่อให้เกิด การรับรู้ซึ่งเป็นกระบวนการรับรู้ที่ บริสุทธิ์ ก่อนที่จะถึงขงตอที่จะสืบทอดจากการรับรู้ (ผัสสะ) ซึ่งมีปัจจัยหรือองค์ประกอบอื่น คอย บิดเบือนให้กระบวนการธรรมเอนเอียงไปจากความเป็นจริง^๖ เป็นสาเหตุให้เกิดเวทนา และส่งผลให้เกิด รอยต่อทางจริยธรรมระหว่างกุศลจิต และอกุศลจิต

เพื่อศึกษาให้มีความเข้าใจในวิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจจุบันปริคคญาณ ซึ่งมี สภาวะสามารถกำหนดรู้ว่ารूपนามเป็นเหตุปัจจัยแก่กันและกันอาการของสภาวะที่รู้มีดังนี้ ญาณ กำหนดรู้เหตุปัจจัยที่มีในตน มีคำกล่าวไว้ว่า เมื่อผู้ใดปฏิบัติได้ถึงญาณนี้ ผู้นั้นชื่อว่า เป็นจุฬโสดาบัน แปลว่าผู้ถึงกระแสพระนิพพานน้อย ๆ ดังมีหลักฐานรับรองไว้ในวิสุทธิมรรคว่า “อิมินา ปน ญาณน

^๔ พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **วิปัสสนานัย เลม ๑**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรศาสนไทย การพิมพ์, ๒๕๔๘), หน้า ๒๐๐.

^๕ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๖/๒๖๘.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์พลีธัมม, ๒๕๕๕), หน้า ๓๐-๓๒.

สมนาคโคต วิปัสสตก พุทธสาสนะ ลทอธสโน ลทอชติภูโจ นียคติโก จุฬโศตอปโน นาม โหติ.”^๗
 ผู้เจริญวิปัสสนาประกอบด้วยญาณที่ ๒ นี้แล้ว ได้ความเข้าใจในพระพุทธานุชาสนา ได้ที่พึ่งที่อาศัยใน
 พระพุทธานุชาสนา มีคติอันเที่ยง ชื่อว่าเป็น “จุฬโศตอาน” ดังนี้

แมวมุชปฏิบัติโดยทั่วไปรวมถึงผู้วิจัยจะมีพื้นฐานด้านการปฏิบัติและปริยัติมาบ้างแล้ว แต่
 ก็ยังมีไม่เพียงพอเพราะหลักคำสอนของพระพุทธานุชาสนานั้นมีมากมาย องค์กรมีความซับซ้อน และ
 เชื่อมโยงกัน ยากสำหรับบุคคลทั้งหลายที่จะเข้าใจและเข้าถึงอย่างถ่องแท้เช่น หลักธรรม
 ในปัจจุสมุบปาต เป็นต้น หากผู้ใดได้ศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติม ในพระอภิธรรม มหาสติปัฏฐานสูตร
 เหล่านี้เป็นต้น ย่อมจะเป็นสิริมงคลแก่ตนอย่างสูงสุด โดยเฉพาะความรู้เรื่อง วิถีจิตนี้ยากที่จะทำความเข้าใจ
 ละเอียด ลึกซึ้งยิ่งนัก แต่ก็มีคุณอันใหญ่หลวง ได้แก่ (๑) ช่วยให้ผู้เจริญวิปัสสนารูธรรมชาติของ
 วิถีจิต และขั้นตอนการทำงานของวิถีจิต (๒) วิถีจิตเป็นการแสดงลำดับความเป็นไปของจิต หากศึกษา
 เรื่องวิถีจิตจนเข้าใจถ่องแท้ จะเป็นปัจจัยเกื้อหนุนให้ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา รู้อะไรถึงความสงบแห่ง
 จิต นอนใจไปในการกำหนดรู้ (๓) องค์ประกอบของกิจสังคหะในวิถีจิตสามารถอธิบายข้อเคลือบแคลง
 สงสัย และสอบถามสถานะของการปฏิบัติให้กระจ่างขึ้น ตั้งแต่เริ่มต้นปฏิบัติจนกระทั่งบรรลุ มรรค ผล
 นิพพาน

ทั้งหมดนี้เป็นเหตุผลสำคัญยิ่งที่ทำให้ผู้วิจัยมีความมุ่งมั่นอย่างแรงกล้าในอันที่จะ
 ค้นคว้าวิจัยในเรื่อง “ศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจจุบันปริคคหญาณ” เพื่อไขความกระจ่างที่
 ผู้วิจัยยังเคลือบแคลงสงสัย เป็นการเสริมสร้างองค์ความรู้ที่เป็น ข้อมูลเชิงวิชาการ สามารถนำมา
 เป็นบทฐานในการศึกษาและปฏิบัติเพื่อพัฒนาปัญญา สูการบรรลุเป้าหมายขั้นสูงสุดได้อย่างถูกต้อง
 อันจะเป็น ประโยชน์อย่างยิ่งต่อการเจริญ วิปัสสนาภาวนา ของบุคคลผู้สนใจสืบไป

๑.๒ คำถามวิจัย

- ๑.๒.๑ วิถีจิตที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างไร
- ๑.๒.๒ วิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจจุบันปริคคหญาณเป็นอย่างไร

๑.๓ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาวิถีจิตที่ปรากฏในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูป-นามในปัจจุบันปริคคหญาณ

^๗ พระเมธีกิตติโยตม (พิน กิตติปาโล) และธนิต อยุโพรี่ (แปล), คัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่ม ๓, (กรุงเทพมหานคร:
 โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑), หน้า ๒๒๙.

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

การศึกษาวิจัยครั้งนี้ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และเชิงพรรณนา (Descriptive Research) โดยแบ่งขอบเขตของการวิจัย ดังต่อไปนี้

๑.๔.๑ ขอบเขตด้านเอกสาร

ผู้วิจัยใช้เอกสารข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) จากคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท ทั้งภาษาบาลี และภาษาไทย ได้แก่ พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๐๐ พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พ.ศ.๒๕๓๙ อรรถกถาภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปกรณวิเสส วิสุมิธรรมคณาธิปไตย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หลักสูตรปริญญาตรี สาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์ และเอกสารข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources) ใช้หนังสือแปลและหนังสือที่แต่งโดยพระเถระ นักปราชญ์ นักวิชาการ เอกสารประกอบการเรียนหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา บทความในวารสารทางวิชาการ สื่ออิเล็กทรอนิกส์และรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๔.๒ ขอบเขตด้านเนื้อหา

การศึกษาด้านเนื้อหาเรื่องวิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริศคหญาณ ครั้งนี้ กำหนดขอบเขตเฉพาะคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๓๙ คัมภีร์พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๙๑ เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ.๒๕๒๕ อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสสอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุมิธรรมคณาธิปไตย คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ คัมภีร์ปรหมัตถทีปนี ซึ่งตรงตามวัตถุประสงค์ของการวิจัยข้อที่ ๑ และข้อ ที่ ๒

๑.๕ นิยามศัพท์เฉพาะที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ **วิถีจิต** หมายถึง จิตที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ที่กำลังปรากฏทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ในการศึกษาครั้งนี้หมายถึงเอาเฉพาะมนทวารวิถี

๑.๕.๒ **การพิจารณารูปนาม** หมายถึง การรู้แจ้งเห็นจริงตามความเป็นจริงของรูปนามให้เกิดปัญญาเพื่อรู้รูป นามตามความเป็นจริง คือเห็นความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ ความเป็นอนัตตา

๑.๕.๓ **ปัจจัย** หมายถึง เหตุและผล เหตุคือสิ่งที่เกิดก่อน ผลคือสิ่งที่เกิดทีหลัง

๑.๕.๔ **ปัจจัยปริศคหญาณ** หมายถึง ปัญญาที่กำหนดรู้ทั้งเหตุและผล เหตุคือสิ่งที่เกิดก่อน ผลคือสิ่งที่เกิดทีหลัง เช่น รูปเกิดก่อน นามเกิดทีหลัง นามเกิดก่อน รูปเกิดทีหลัง

๑.๕.๕ วิปัสสนาภาวนา หมายถึง การฝึกจิตให้เห็นแจ้งตามความเป็นจริงในรูปที่เห็น อากาที่เคลื่อนไหว จิตที่คิด เป็นอุบายเรื่องปัญญา เกิดปัญญาเห็นพระไตรลักษณ์ ถอนความเห็นผิดในสังขารได้

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ในการทำวิจัยครั้งนี้ ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยโดยศึกษาข้อมูลที่เป็นหลักฐานจาก พระไตรปิฎก บาลี อรรถกถา ฎีกา ปกรณวิเสส วิสุทธิมรรคเป็นลำดับ และจากเอกสารที่ผู้ทรงคุณวุฒิ ได้ศึกษาค้นคว้าแล้วเผยแพร่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ในเบื้องต้นผู้วิจัยได้สำรวจเอกสารและรายงานการวิจัยที่เกี่ยวข้องดังต่อไปนี้

๑.๖.๑ เอกสารชั้นปฐมภูมิ (Primary Source) ที่เกี่ยวข้อง

๑) คัมภีร์พระไตรปิฎก ปรากฏข้อความซึ่งเป็นคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เกี่ยวกับจิตและวิถีจิต ไวยาหลายแห่ง เช่น พระสูตรตันตปิฎก สังยุตตนิกาย มหาวารวรรค ปรากฏข้อความแสดงถึง การกำหนดจิตในมหาสติปัฏฐานสูตรไวยา

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉนั้นนั่นเหมือนกัน เขาไม่ฉลาด ไม่เฉียบแหลม พิจารณาเห็นกายในกายอยู่มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกนี้ เมื่อเธอพิจารณาเห็นกายในกายอยู่ จิตไม่ตั้งมั่น ละความเศร้าหมองไม่ได้ เธอไม่กำหนดนิมิตนั้น เห็นเวทนาในเวทนาทั้งหลาย พิจารณาเห็นจิตในจิต พิจารณาเห็นธรรมในธรรมทั้งหลายอยู่ มีความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติ กำจัดอภิชฌาและโทมนัสในโลกได้ เมื่อเธอพิจารณาเห็นธรรมในธรรม ทั้งหลายอยู่ จิตไม่ตั้งมั่น ละความเศร้าหมองไม่ได้ เธอไม่กำหนดนิมิตนั้น ภิกษุนั้น ย่อมไม่ได้ธรรม เครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน^๔

ขุททกนิกาย มหานิทเทส ได้มีข้อความแสดงถึงความผูกพันระหว่างจิต และตัณหาไวยา อีกนัยหนึ่ง จิต ตรัสเรียกว่า ที่เกิดในภายใน คือ จิต มโน มานัส หทัย ปณฺหระ มนะ มนายตนะ มนินทรีย์ วิญญาณ วิญญาณขันธ มโนวิญญาณธาตุ ที่เกิดจากผัสสะเป็นต้นนั้น ตัณหา นั้นไปพร้อมกัน คือ เกิดร่วมกัน ระคนกัน เกี่ยวเนื่องกัน เกิดพร้อมกัน ดับพร้อมกัน มีวัตถุอย่างเดียวกัน มีอารมณ์อย่างเดียวกันกับจิต^๕

^๔ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๗๔/๒๒๑.

^๕ ขุ.ม. (ไทย) ๒๙/๑๕๑/๔๑๔.

พระอภิธรรมปกฺก วิภังคปกรณ์ ปราภฏฐขอความแสดงถึงผลของสภาวะธรรมที่ เป็นอกุศลไฉว่า จิต ที่เป็นอกุศล สหระคตด้วยโสมนัส สัมปยุตด้วยทิวฐฐิ มีรูปเป็นอารมณ์ ฯลฯ มี ธรรมเป็นอารมณ์ หรือปรารภอารมณ์ใด ๆ เกิดขึ้นโดยมีเหตุซ้กจุง ในสมัยใด ในสมัยนั้น เพราะอริชชาเป็นปจจัย สังขารจึงมี เพราะสังขารเป็นปจจัย วิญญานจึงมี เพราะวิญญานเป็นปจจัย นามจึงมี เพราะนาม เป็นปจจัย อายตนะที่ ๖ จึงมี เพราะอายตนะที่ ๖ เป็นปจจัย ผัสสะจึงมี เพราะผัสสะเป็นปจจัย เวทนาจึงมีเพราะเวทนาเป็นปจจัย ตัณหาจึงมี เพราะตัณหาเป็นปจจัย อุปาทานจึงมี เพราะ อุปาทานเป็นปจจัย ภพจึงมี เพราะภพเป็นปจจัย ชาติจึงมี เพราะชาติเป็นปจจัย ชรา มรณะจึงมี^{๑๐}

๒) คัมภีร์อรรถกถา (แปล) ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ได้ปราภฏฐขอความ แสดง เกี่ยวกับจิต วิถีจิต และอายตนะไวหลายแห่ง เช่น

รูปายตนะ ที่จักขุวิญญานเห็นแล้ว ก็จักเป็นสักว่าเห็น จริงอยู่จักขุวิญญาน ยอมเห็นสักวารูป ในรูปเท่านั้น ยอมไม่เห็นสภาวะวาเทียงเพนตน อธิบายวา รูปายตนะนี้จักเป็นสักว่าอันเราเห็นแล้ว แม้วด้วยวิญญานที่เหลือเท่านั้น อีกนัยหนึ่งจักขุวิญญาน ชื่อ วาเห็นแล้วในรูปที่เห็นแล้ว อธิบายวา ยอมรู้งแจ้งในรูปวาเป็นรูป ธรรมชาติเพราะสักว่า เห็น ไตแกจิต อธิบายวา จิตของเรา จักเป็นเพียงจักขุวิญญานนั่นเอง^{๑๑}

๓) คัมภีร์ฐีกา แสดงขอความเกี่ยวกับอายตนะ และวิถีจิตไวหลายแห่ง เช่น อภิธัมมัตถสังคหะ และปรหมัตถทีปนี แสดงขอความการจำแนกจิตตามวิถีไฉว่า “พึงทราบการดำเนินไปของอารมณ์ (ในทวาร) ๖ อย่างดังนี้คือ ในปญจทวาร (๔ อย่าง) คือ อติมหันตารมณ ๑ มหันตารมณ ๑ ปริตตารมณ ๑ อติปริตตารมณ ๑ สวณในมโนทวาร (๒ อย่าง) คือ วิภูตารมณ ๑ อวิภูตารมณ ๑”^{๑๒}

๑.๖.๒ ตำราทางวิชาการและเอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑) พระไตรปกฺกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปกฺกฐานสูตร ที่จัดสร้างโดย คณะกรรมการ โครงการจัดสร้างพระไตรปกฺกนิสสยะ ได้แสดงคำอธิบายถึง ความต่อเนื่องในการรับ อารมณ์ของผุ เจริญวิปัสสนาภาวนาวา

เมื่ออารมณ์ ๖ ปราภฏฐในทางทวาร ๖ จิตที่เรียกวา ปญจทวาราวชชนะ ซึ่งเพนเหมือนกับทำ หน้าที่พิจารณาโดยนัยวา เพนเพียงรูปกับนามหรือไม่ เพนลักษณะที่เกิดดับหรือ ? เป็นอาการที่ ไม่เที่ยงหรือ ? ก็จักเกิดขึ้นเพนอันดับแรก พร้อมกับการทำหน้าที่เอาใจใส่ตามแนวทางที่ถูกต้อง จากนั้น

^{๑๐} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๔๘/๒๓๔.

^{๑๑} ส.สพ.อ. (ไทย) ๓/๙๕/๔๖.

^{๑๒} พระธัมมานันทมหาเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรหมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวศ, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๕๔.

มโนทวารวิปัสสนาขณะทั้งหลาย ก็ทำหน้าที่มีสติรู้ เอาใจใส่ตามที่จิตปัญจทวารวิปัสสนาและมโนทวารวิปัสสนาเอาใจใส่มาแลวนั้นเทียว^{๑๓}

๒) พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) ได้แสดงถึงการกำหนดรู้วิถีจิตไว้ ในหนังสือ “ปฏิจจสมุปปาต เหตุผลแห่งวิภูสงสาร” ใว้ว่า “จิตที่รับรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วยอมดับไป ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนารูเห็นอารมณ์นั้นแล้วยอมตามรู้ความดับของวิปัสสนาจิตนั้น กล่าวอีก นัยหนึ่ง คือเมื่อรูปมาปรากฏ ก็ยอมมีจิตที่เห็นรูป แต่เมื่อจิตได้บรรลุถึงภังคญาณ ก็จะสามารถรู้ เห็นความไม่เที่ยงของรูป และเมื่อจิตนั้นดับลง การดับของวิปัสสนาจิตก็เป็นอารมณ์ของวิปัสสนา ด้วยเหมือนกัน วิปัสสนาจิตดังกล่าวมีใจจิตดวงเดียว แต่ประกอบด้วยอวิชชาจิตและชวนจิตอีก ๗ ขณะเป็นอย่างน้อย เราไม่สามารถจะรู้เห็นจิต ๘ ขณะนี้ใดทีละดวง จึงต้องรู้ทั้งวิถี”^{๑๔}

๓) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) อธิบายเรื่องวิถีจิตไว้ในหนังสือ “พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์” ว่า “จิตในวิถี” คือจิตในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์, จิตซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปในวิถีคือพ้นจากภวังค์ หรือพ้นจากภาวะที่เป็นภวังคจิต (และมีใช้เป็นปฏิสนธิจิต หรือจุติจิต)^{๑๕}

๔) พระธรรมธีรราชฆาตุมณี (โชดก ญาณสิทธิ) ได้ตอบปัญหาในเรื่องการ ตามเห็นจิตและวิถีจิตในการปฏิบัติวิปัสสนาไว้ในหนังสือ “วิปัสสนากรรมฐาน” ใว้ว่า จิตมีรูปเป็นอารมณ์เกิดขึ้นแล้วดับไป ปัญญาพิจารณาอารมณ์นั้นแล้ว ตามเห็นเฉพาะ ความดับไปของจิต ตามเห็นว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข เป็นอนัตตา แล้วเพื่อบรรเทาคลายกำหนด ตัดกิเลส สละกิเลส ไม่ยึดมั่นถือมั่น ละนิจจสัญญา ความสำคัญผิดว่าเที่ยง ละสุขสัญญา ความสำคัญผิดว่า เป็นสุข ละอัตตสัญญาความสำคัญผิดว่ามีตัวตน ละสุกสัญญาความสำคัญผิดว่า เป็นของสวยงามเสียได้”^{๑๖}

๕) พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ แสดงความหมายของภวังคจิตไว้ใน หนังสือ “ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ” ว่า “เป็นจิตที่มีประจำตัวของสัตว์ทั้งหลาย ในภพหนึ่ง ๆ ในภุมิ ๓๐ ภุมิ (เว้นอสัญญสัตตภุมิ)

^{๑๓} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, **บทนำ พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร**, แปลโดยจรัญญู ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า [๑๒๘].

^{๑๔} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฏิจจสมุปปาต เหตุผลแห่งวิภูสงสาร**, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๑๔.

^{๑๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๓๖๘.

^{๑๖} พระธรรมธีรราชฆาตุมณี (โชดก ญาณสิทธิ), **วิปัสสนากรรมฐาน**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศพรินท์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๑๕๔.

นั้นได้แก่ ภาวังกิจ ๑๙ ดวง ซึ่งมีอารมณ์เป็นกรรมอารมณ์ กรรมนิमित อารมณ์ หรือคตินิमितอารมณ์ เป็นภาวังกิจที่เป็นไปอยู่ตามปกติ ยังไม่เกี่ยวข้องกับวิถีแต่ประการใด”^{๑๗}

๖) พระภททันตะ อาสภมหาเถระ แสดงแนวทางการเจริญวิปัสสนาไว้ในหนังสือวิปัสสนาที่ปณีฎีกาว่า หลักในการเจริญวิปัสสนานั้น พึงเริ่มแต่สิ่งที่เห็นได้ง่ายและชัดต่อรูป ในอารมณ์ที่กำหนดนั้น นามเป็นอารมณ์ที่ละเอียดประณีต เห็นได้ยากยิ่งกว่ารูป ดังนั้นในระยะเริ่มแรกของวิปัสสนายานิกบุคคล พึงให้กำหนดรูปก่อน^{๑๘}

๑.๖.๓ งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑) พระอนุชา ถาวรสทโธ (ลับบัวงาม) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อารมณ์ทางอายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา” พบว่า จิต ในทางพระพุทธศาสนา คือ ธรรมชาติรู้อารมณ์ มีจำนวน ๘๙ ดวง เมื่อว่าโดยพิศดารมี ๑๒๑ ดวง โดยมีสัมปยุตตธรรม คือ เจตสิกทั้งหลายคอยปรุงแต่งทำให้สภาพของจิตมีการเปลี่ยนแปลงสภาพไปตามเหตุปัจจัยนั้น และยอมช่วยสนับสนุนให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์มีผลโดยตรงต่อการรับรู้อารมณ์ของจิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ส่วนวิถีจิต หมายถึง จิต ที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถวที่ทำกิจ ๑๑ อย่าง ที่นอกจากปฏิสนธิกิจภวังกิจ จุตกิจ รับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นต้น^{๑๙}

๒) พระมหาสมศรี เตชธมโม (ทักษิณ) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาความสอดคล้องระหว่างวิสุทธิ ๗ กับ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า วิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์, ความหมดจด, การชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ด้วยการบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับจนบรรลุจุดหมาย คือ พระนิพพาน มี ๗ ชั้น คือ (๑) สीलวิสุทธิ (๒) จิตตวิสุทธิ (๓) ญาณวิสุทธิ (๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ (๕) มรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ (๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ^{๒๐}

^{๑๗} พระสัทธัมมโชติกะ ธรรมจริยะ, **ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ**, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓), หน้า ๔๕.

^{๑๘} พระภททันตะ อาสภมหาเถระ อัคคมหากัมมภูฏานาจริยะ ดร., **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัดมหาชน, ๒๕๕๔), หน้า ๒๓๑.

^{๑๙} พระอนุชา ถาวรสทโธ (ลับบัวงาม), “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

^{๒๐} พระมหาสมศรี เตชธมโม (ทักษิณ), “ศึกษาความสอดคล้องระหว่างวิสุทธิ ๗ กับ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), บทคัดย่อ.

๓) **แม่ชีดวงใจ กุทอง** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาชั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท” พบว่า การพิจารณาชั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ในการปฏิบัติวิปัสสนา เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาชั้น ๕ รูป นาม ทางอายตนะ ๑๒ ตามความเป็นจริง ย่อมรู้รับรู้สภาวะ การเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การลิ้มรส การสัมผัส และการนึกคิด ซึ่งเป็นอารมณ์ของตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ โดยมีสติเป็นองค์กำกับ เมื่อสติกำลังมากขึ้น ย่อมเกิดปัญญาเห็นความจริงของนาม-รูป ตามหลักพระไตรลักษณ์ ซึ่งดำเนินไปตามแนวทางแห่งวิปัสสนาญาณ จนพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง สู่ความเป็นพระอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา^{๒๑}

๔) **จะเด็จ คงสุขศรี** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังวรสูตร” พบว่า สังวรสูตรเป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์ตรัสแสดงตามพระอัยยาศัยแก่พระภิกษุสงฆ์โดยทรงสอนให้ สังวร หมายถึงการปิด คือ การสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้าย ในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ ระวังไม่ให้กิเลสเกิดขึ้นครอบงำใจของตนได้ ในเวลารับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ถ้าไปหลงเพลิดเพลिन ชื่นชม ยึดติดอยู่ เป็นสาเหตุให้จิตเสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นต้นเหตุของการเจริญอกุศลธรรมในจิตยึดติดกามคุณ กิเลสนิวรณ์ต่าง ๆ เมื่อได้เจริญจิตด้วยการสำรวมอายตนะเหล่านี้ย่อมไม่เสื่อมจากกุศลธรรม^{๒๒}

๕) **นางเบญจมาศ สุวรรณวงศ์** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์ธรรมชาติของจิตในพุทธศาสนาเถรวาท ที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมมนุษย์” พบว่า จิต คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์หรือธรรมชาติที่ทำหน้าที่ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สีกต่อการสัมผัสถูกต้องทางกาย และรู้สึกนึกคิดทางใจ ในทางพระพุทธศาสนาไม่ถือว่า จิตเป็นตัวตนที่แท้จริงแต่ถือว่าเป็นสิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่าง ทำให้เกิดขึ้น จิตดำรงอยู่ได้ด้วย การอิงอาศัยกันของสิ่งที่เรียกว่าเจตสิกอันเป็นองค์ประกอบของจิตเจตสิกเป็นธรรมที่ประกอบจิต มีลักษณะเป็นนาม ปปรุงแต่งจิตทำให้จิตรู้อารมณ์ รู้สีกเป็นไปตามอำนาจของนามธรรมนั้น ๆ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกมีลักษณะคือ เจตสิกอาศัยจิต ประกอบกับจิต เกิดร่วมกับ จิต เกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต มีวัตถุเดียวกับจิต และมีอารมณ์เดียวกับจิต แม้เจตสิกจะเกิด ร่วมกับจิต แต่เจตสิกแต่ละดวงต่างทำหน้าที่เฉพาะตามลักษณะของตน มีการทำงาน

^{๒๑} แม่ชีดวงใจ กุทอง, “ศึกษาชั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), บทคัดย่อ.

^{๒๒} จะเด็จ คงสุขศรี, “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังวรสูตร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), บทคัดย่อ.

ที่แตกต่างกันออกไป และเจตสิกมีบทบาทสำคัญในกระบวนการทำงานของจิต และจิตทุกดวงต้องมีเจตสิก ประกอบด้วยจำนวนหนึ่งจึงทำให้จิตทำงานได้^{๒๓}

จากการศึกษาทบทวน วิทยานิพนธ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องดังกล่าว ผู้ศึกษาได้นำมาเป็นกรอบการวิจัยบางส่วน เช่น การศึกษาเรื่องวิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณ ทำให้ทราบว่าวิถีจิตและงานวิจัยที่สอดคล้องกับเรื่องวิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณอยู่ในระดับหนึ่ง แต่ยังไม่พบวิทยานิพนธ์ที่ศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณโดยตรง ผู้วิจัยจึงสนใจจะศึกษาวิจัยครั้งนี้จึงมุ่งศึกษาเพิ่มเติมในรายละเอียด เพื่อประโยชน์แก่กุลตอผุสนใจการศึกษา เพื่อใช้เป็นพื้นฐานในการเจริญวิปัสสนาภาวนาและการปฏิบัติเพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะโดยตรง

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวិถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท การวิจัยครั้งนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) โดยมุ่งศึกษาวิเคราะห์ข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหาของการศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณ ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท แลวนำมาสรุปบรรยายเชิงพรรณนา ดังนี้

๑.๗.๑ ศึกษาคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ได้แก่ คัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๓๙, คัมภีร์พระไตรปิฎกพร้อมอรรถกถาภาษาไทย แปล ชุด ๔๕ เล่ม ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๕๓ อรรถกถา ฎีกา ปกรณ์วิเสส อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค คัมภีร์อภิธรรมมัตถสังคหะ คัมภีร์ปรมัตถทีปนี คัมภีร์วิปัสสนาธุระ และคัมภีร์อัฐฐาสลินี เป็นต้น ทำให้ได้ข้อมูลพื้นฐานที่สำคัญเป็นเบื้องต้น

๑.๗.๒ ศึกษาตำราวิชาการพระพุทธศาสนาเถรวาท มีหนังสือ “ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ” รจนาโดย พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ และหนังสือ “ปฏิจจนุปบาท เหตุผลแห่งวิภูสงสาร” รจนาโดย พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) เป็นต้น ผลงานทางวิชาการและรายงานวิจัยต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้อง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย) เพื่อเป็นการอธิบายขยายความเนื้อหาเพิ่มเติมจากในพระไตรปิฎก และอรรถกถา ให้มีความละเอียดชัดเจนมากยิ่งขึ้น

^{๒๓} นางเบญจมาศ สุวรรณวงศ์, “ศึกษาวิเคราะห์ธรรมชาติของจิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท ที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมมนุษย์”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

๑.๗.๓ นำข้อมูลที่ได้จากศึกษาเอกสารทั้งคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท ตำราวิชาการพระพุทธศาสนาเถรวาท และงานวิจัยอื่นที่เกี่ยวข้องมาวิเคราะห์และเรียบเรียงแบบบรรยายเชิงพรรณนา ผลการศึกษาวิจัยจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริศคหญาณ เป็นรูปแบบองค์ความรู้ใหม่

๑.๗.๔ เสนออาจารย์ที่ปรึกษา ตรวจสอบความถูกต้องสมบูรณ์

๑.๗.๕ นำข้อมูลที่ผ่านการตรวจสอบและปรับปรุงแก้ไขตามคำแนะนำ พร้อมนำเสนอเป็นสารนิพนธ์

๑.๘ ประโยชน์ที่ได้รับจากการวิจัย

๑.๘.๑ ทำให้ทราบวิถีจิตที่ปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท

๑.๘.๒ ทำให้ทราบวิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริศคหญาณ

บทที่ ๒

วิถีจิตในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท

การที่จะศึกษาเรื่องวิถีจิตให้เข้าใจดี จำเป็นต้องศึกษาเรื่อง จิต เจตสิก เพื่อใช้เป็นฐานความรู้ และเป็นฐานรองรับ เพื่อที่จะหาความจริง ในเรื่องการเจริญวิปัสสนาภาวนา การศึกษาวิถีจิต เป็นการศึกษาแนวทางแห่งความเป็นไปของจิต ชื่อว่า วิถี มี ๖ เพราะเป็นไปทางทวารทั้ง ๖ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า วิถี ๖ อย่าง จิตที่พ้นวิถี ได้แก่ จิตที่เป็นไปพ้นทวาร ไม่อาศัยทวารเพราะเป็นไปโดยกิจ คือ ปฏิสนธิ ภวังค์ และจุติ มีวิสัยปวัตติ คือ ความเป็นไปแห่งอารมณ์ ๓ อย่าง มีกรรมเป็นต้น ในการวิจัยผู้วิจัยกำหนดกรอบเนื้อหาเฉพาะวิถีที่เกี่ยวเนื่องกับการเจริญวิปัสสนาภาวนา ดังนั้นจึงจะไม่กล่าวในรายละเอียดของจิตที่พ้นวิถี ด้วยเหตุนี้ผู้วิจัยจึงได้กำหนดหัวข้อศึกษาในบทที่ ๒ ไว้ดังนี้

- ๒.๑ นิยามความหมายของวิถีจิต
- ๒.๒ หน้าที่ของวิถีจิต
- ๒.๓ ประเภทของวิถีจิต
- ๒.๔ วิถีจิต ๖ อย่าง
- ๒.๕ สงเคราะห์วิถีจิตเป็นรูปหรือนาม
- ๒.๖ สรุปท้ายบท

๒.๑ นิยามความหมายของวิถีจิต

ในคัมภีร์อภิธรรมปิฎก ได้ให้ความหมายของวิถีจิตไว้ว่า หมายถึง จิต (พร้อมด้วยเจตสิก) ที่เกิดขึ้นโดยลำดับติดต่อกันเป็นแถว^๑ คือ จิตที่เกิดขึ้นเป็นไปในอารมณ์ทั้ง ๖ และตามทวารทั้ง ๖ เรียกว่า วิถีจิตหนึ่ง จิตที่เกิดขึ้นเป็นสืบต่อเป็นแถวเป็นแนว หรือเป็นกระแสนี้ จำแนกได้เป็น สอง คือ จิตที่เกิดขึ้นทำหน้าที่ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต ทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นสภาพที่เกิดขึ้นโดยมีอารมณ์เก่าที่รับจากชาติก่อน จึงเป็นสภาพจิตที่ไม่ได้ขึ้นสู่วิถีเพื่อรับอารมณ์ใหม่ใน

^๑ อภิ.สง.อ. (ไทย) ๑/๑/๓๑๕-๓๑๖.

ปัจจุบันภพนี้ จึงเรียกว่า วิถีวิมุตตจิต แปลว่า จิตที่พ้นวิถีสี่ซึ่งมีอารมณ์ ๓ อย่าง คือ กรรมอารมณ์ กรรมนิมิตอารมณ์ คตินิมิตอารมณ์^๒ และจิตที่ทำการ ๑๑ อย่าง ที่นอกจากปฏิสนธิกิจ, ภาวังกิจ, จุตกิจ รับอารมณ์ ๖ มีรูปอารมณ์ สัททอารมณ์ เป็นต้น และเป็นไปตามทวารทั้ง ๖ ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทาง จักขุทวาร โสตทวาร เป็นต้น

จิต^๓ เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์ (อารมณ์ณวิชานนลกขณ) คือ ได้รับอารมณ์อยู่เสมอในตัวเอง จึงเรียกว่ารู้อารมณ์ หรือ เป็นธรรมชาติที่เป็นเหตุแห่งการรู้อารมณ์ของเจตสิกทั้งหลาย หรือ ธรรมชาติทำความเป็นอยู่ของสัตว์ทั้งหลายให้วิจิตร

จิตมีสภาพความเป็นไปโดยสามัญญลักษณะ คือ ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แต่ จิตนี้มีคุณสมบัติพิเศษอันเป็นลักษณะเฉพาะตน เรียกว่า วิเสสลักษณะของจิต มี ๔ ประการจึง เรียกว่า ลักษณะทิจตุกะ^๔

๑. อารมณวิชานนลกขณ	มีการรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
๒. ปุพฺพกมฺมรສ	เป็นประธานในธรรมทั้งปวง เป็นกิจ
๓. สนนานปจฺจุปฺภูจฺจํ	มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสายเป็นผล เป็นอาการปรากฏ
๔. นามรูปปทฺถจฺจํ	มีนามรูป เป็นเหตุใกล้

๑) อารมณวิชานนลกขณ มีการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ หมายความว่า จิตมีการรับรู้ อารมณ์อยู่ตลอดเวลาทางทวารทั้ง ๖ ได้แก่ การเห็นรูปทางตา เป็นต้น จึงเรียกว่า ธรรมชาติที่รับรู้ อารมณ์ (ทางทวาร ๖)

๒) ปุพฺพกมฺมรສ เป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจ หมายความว่า ธรรมทั้งหลาย ล้วนมีจิตเป็นใหญ่ มีใจเป็นประธาน มีใจเป็นผู้ริเริ่มก่อน และสำเร็จด้วยใจทั้งสิ้น ถ้าบุคคลใดมีใจดี แล้ว จะพูด จะทำ จะคิด ย่อมดีตามไปด้วย ถ้าบุคคลใดมีใจชั่วแล้ว จะพูด จะทำ จะคิด ย่อมชั่วตามไปด้วย เช่นกัน และสภาพธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกับจิต ย่อมเป็นไปตามอำนาจของจิตด้วยนั่นเอง

^๒ ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธิ์, ๒๕๕๕), หน้า ๒๑.

^๓ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๕๖๐/๔๐๑.

^๔ ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะทิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑), หน้า ๖.

๓) สนุธานปัจจุปปฏฐาน^๕ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกันไม่ขาดสาย เป็นอาการปรากฏ หมายความว่า สภาพของจิตนั้น ไม่มีการหยุดพัก แม้ในเวลาที่มีสัตว์ทั้งหลายลบล้อยู่ จิตย่อมเกิดดับ ติดต่อกันไปโดยไม่ขาดสาย และเมื่อจุติ คือ ตายจากภพชาติเก่าแล้ว ปฏิสนธิย่อมเกิดขึ้นในภพชาติใหม่ทันที และเกิดขึ้นในภพใหม่แล้ว ย่อมมีการเกิดดับรับอารมณ์ต่าง ๆ ต่อไปเช่นเดียวกัน

๔) นามรูปปฏฐาน^๕ มีรูปนามเป็นเหตุใกล้ให้เกิด หมายความว่า การที่จิตจะเกิดสืบต่อกันไปในภพใหม่ได้นั้น ต้องมีปฏิสนธินามรูป คือ ปฏิสนธิจิตเจตสิกที่ประกอบและกัมมชรูปที่เกิดพร้อมด้วยปฏิสนธิจิตนั้น เกิดขึ้นมาก่อน แล้วจิตดวงอื่น ๆ จึงจะเกิดสืบต่อกันในภพภูมินั้นต่อไปได้อีก

ในตำรานักวิชาการบางท่านได้ให้ความหมายไว้ว่า

สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ป.อ.ปยุตโต) ได้ให้ความหมายวิถีจิตไว้ว่า “จิตในวิถี” คือ จิตในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์, จิตซึ่งเกิดขึ้นเป็นไปในวิถี คือ พ้นจากภวังค์ หรือพ้นจากภาวะที่เป็นภวังคจิต (และมีใจเป็นปฏิสนธิจิต หรือจุติจิต), พูดอีกอย่างหนึ่งว่า จิต ๑๑ ชื่อซึ่งทำกิจ ๑๑ อย่าง นอกจากปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติกิจ, “วิถีจิต” เป็นคำรวมเรียก จิตทั้งหลาย ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ทางทวารทั้ง ๖ (คำบาลีว่า “วิถีจิตต”)^๖

สุจินต์ บริหารวนเขตต์ ได้ให้ความหมายวิถีจิตไว้ว่า “วิถีจิต คือ จิตที่ไม่ใช่ปฏิสนธิจิต ภวังคจิต และจุติจิต จิตใดก็ตามที่ไม่ใช่ ปฏิสนธิจิต ภวังคจิตและจุติจิตแล้ว เป็นวิถีจิตทั้งหมด ขณะเห็นไม่ใช่ภวังคจิต เป็นวิถีจิตที่เกิดขึ้น เห็นสิ่งที่ปรากฏ ทางตา จิตใดก็ตามซึ่งเกิดขึ้น เห็น หรือ ยินดีพอใจในสิ่งที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ จิตขณะนั้น ๆ เป็นวิถีจิต ขณะได้ยินเสียงแล้วพอใจ หรือ ไม่พอใจเสียง ขณะนั้นไม่ใช่ภวังคจิต ขณะนั้นเป็นวิถีจิต จิตทุกขณะที่เกิดขึ้นรูปรูปที่ปรากฏทางตาเป็นจักขุทวารวิถีจิต จิต ทุกขณะที่เกิดขึ้นรู้เสียงทางหูเป็นโสตทวารวิถีจิต จิตทุกขณะที่เกิดขึ้นรู้กลิ่นทางจมูกเป็นฆานทวารวิถีจิต จิตทุกขณะที่เกิดขึ้นรู้รสทางลิ้นเป็นชิวหาทวารวิถีจิต จิตทุกขณะที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ ที่กระทบกายเป็นกายทวารวิถีจิต จิตทุกขณะที่เกิดขึ้นรู้อารมณ์ ทางใจเป็นมโนทวารวิถีจิต”^๗

^๕ ขุนสรพพิทโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), *ลักษณะกิจตุกะแห่งปรมัตถธรรม*, หน้า ๖.

^๖ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์*, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๓๙๙.

^๗ สุจินต์ บริหารวนเขตต์, *ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก*, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พรีนติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓), หน้า ๙๗-๙๘.

พระอนุชา ถาวรสทโธ (ลับบัวงาม) ได้ให้ความหมายว่า จิต ในทางพระพุทธศาสนา คือ ธรรมชาติรู้อารมณ์ มีจำนวน ๘๘ ดวง เมื่อว่าโดยพิศดารมี ๑๒๑ ดวง โดยมีสัมปยุตธรรม คือ เจตสิกทั้งหลายคอยปรุงแต่งทำให้สภาพของจิตมีการแปรเปลี่ยนสภาพไปตามเหตุปัจจัยนั้น และ ย่อมช่วยสนับสนุนให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์มีผลโดยตรงต่อการรับรู้อารมณ์ของจิต โดยเฉพาะอย่างยิ่งกับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ส่วนวิถิจิต หมายถึง จิต ที่เกิดขึ้นโดยลำดับ ติดต่อกันเป็นแถวที่ทำงาน ๑๑ อย่าง ที่นอกจากปฏิสนธิกิจ ภาวังกิจ จุตกิจ รับอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ์ สัททารมณ์ เป็นต้น^๕

นางเบญจมาศ สุวรรณวงศ์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า จิต คือธรรมชาติที่รู้อารมณ์ หรือ ธรรมชาติที่ทำหน้าที่ เห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สีต่อการสัมผัสถูกต้องทางกาย และรู้สึกนึกคิดทางใจในทางพระพุทธศาสนาไม่ถือว่า จิตเป็นตัวตนที่แท้จริงแต่ถือว่าเป็นสิ่งที่อาศัยเหตุปัจจัยหลายอย่าง ทำให้เกิดขึ้น จิตดำรงอยู่ได้ด้วย การอิงอาศัยกันของสิ่งที่เรียกว่าเจตสิกอันเป็นองค์ประกอบของจิตเจตสิกเป็นธรรมที่ประกอบจิต มี ลักษณะเป็นนาม ปรุงแต่งจิตทำให้จิตรู้อารมณ์ รู้สึกเป็นไปตามอำนาจของนามธรรมนั้น ๆ ความสัมพันธ์ระหว่างจิตกับเจตสิกมีลักษณะคือ เจตสิกอาศัยจิต ประกอบกับจิต เกิดร่วมกับจิต เกิดพร้อมกันกับจิต ดับพร้อมกันกับจิต มีวัตถุเดียวกับจิต และมีอารมณ์เดียวกับจิต แม้เจตสิกจะเกิดร่วมกับจิต แต่เจตสิกแต่ละดวงต่างทำหน้าที่เฉพาะตามลักษณะของตน มีการทำงานที่แตกต่างกันออกไป และเจตสิกมีบทบาทสำคัญในกระบวนการทำงานของจิต จิตทุกดวงต้องมีเจตสิก ประกอบด้วยจำนวนหนึ่งจึงทำให้จิตทำงานได้^๖

สรูป วิถิจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ที่กำลังปรากฏทางทวาร ๖ เรียกว่า วิถิจิตหนึ่ง เป็นจิตที่เกิดขึ้นเป็นสืบท่อเป็นแถวเป็นแนว หรือเป็นกระแส ที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ ขณะนั้น ๆ เป็นวิถิจิต ตั้งแต่รับอารมณ์ใหม่ก็มีการทำงานไปจนจบวิถิ

^๕ พระอนุชา ถาวรสทโธ (ลับบัวงาม), “ศึกษาวิถิจิตในการรับรู้อายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

^๖ นางเบญจมาศ สุวรรณวงศ์, “ศึกษาวิเคราะห์ธรรมชาติของจิตในพุทธศาสนาเถรวาท ที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมมนุษย์”, *วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต*, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

๒.๒ หน้าที่ของจิต

หน้าที่ของจิต หมายความว่า รวบรวมแสดงเรื่อง กิจการงาน หรือหน้าที่ของจิต เจตสิก เพื่อให้ทราบว่าเป็นจิตดวงใด ตลอดจนเจตสิกที่ ประกอบกับจิตนั้น มีกิจการงาน หรือมีหน้าที่ทำอะไร^{๑๐} ในการรับรู้เสพอารมณ์ทำกรรมครั้งหนึ่ง ๆ ที่เป็นการเปลี่ยนจากภวังคจิต มาเป็นวิถิจิต จนกระทั่งกลับเป็นภวังคจิตอีกนั้น แยกแยะให้เห็นลำดับขั้นตอนความเป็นไป พอให้ได้ความเข้าใจ คร่าว ๆ (ในที่นี่ จะพูดถึงเฉพาะปัญญาทวารวิถี คือ การรับรู้ทางทวาร ๕ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และ กาย ในกรณีที่ได้รับอารมณ์ที่มีกำลังมาก คือ อติมหันตารมณ์ เป็นหลัก) ดังนี้

๑) ปฏิสนธิกิจ ทำหน้าที่สืบต่อภพสืบต่อชาติ คือ ความเกิดขึ้นในภพใหม่ หมายความว่า ขณะแรกที่เกิดใหม่ขณะเดียวเท่านั้น ฉะนั้นในภพหนึ่งชาติหนึ่ง จิตที่ทำ กิจปฏิสนธิจึงมีเพียงครั้งเดียว ขณะเดียวเท่านั้น

๒) ภวังคกิจ ทำหน้าที่เป็นองค์ของภพ ทำให้ตั้งอยู่ในภพนั้น ๆ เท่าที่อายุ สังขารจะพึงอยู่ได้ จิตทำภวังคกิจนี้ทำอยู่เสมอ น้อยบ้าง มากบ้าง นับประมาณไม่ได้

ช่วงภวังคจิต (เนื่องจากเมื่อจบวิถี ก็จะกลับเป็นภวังค์อีกตามปกติจึงเรียกภวังคจิตที่เอาเป็นจุดเริ่มต้นว่า “อติตภวังค์” คือ ภวังค์ที่ล่วงแล้ว หรือภวังค์ก่อน) มี ๓ ขณะ ได้แก่

- (๑) อติตภวังค์ (ภวังคจิตที่สืบต่อมาจากก่อน)
- (๒) ภวังคจลนะ (ภวังค์ไหวตัวจากอารมณ์ใหม่ที่กระทบ)
- (๓) ภวังคุปัจเฉท (ภวังค์ขาดจากอารมณ์เก่า)

๓) อาวัชชนกิจ ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ที่มาถึงตน ทั้งทางปัญญาทวาร และ มโนทวาร ในวิถีหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นเพียงขณะเดียว เป็นจิตนำวิถี เพราะเป็นจิตดวงแรกที่ขึ้นวิถีใหม่ในทุก ๆ วิถี

๔) ทัสสนกิจ ทำหน้าที่ เห็น ในวิถีหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นขณะเดียว

๕) สวณกิจ ทำหน้าที่ ได้ยิน ในวิถีหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นขณะเดียว

๖) ฆายนกิจ ทำหน้าที่ ได้กลิ่น ในวิถีหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นขณะเดียว

๗) สายนกิจ ทำหน้าที่ รู้รส ในวิถีหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นขณะเดียว

๘) ผุสนกิจ ทำหน้าที่ รู้สิ่งที่มากระทบกาย มีเย็น ร้อน อ่อนแข็ง เป็นต้น ในวิถีหนึ่ง ๆ เกิดขึ้นขณะเดียว

^{๑๐} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, คู่มืออภิธัมมัตถสังคหะ ปริจเฉทที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ทิพย์วิสุทธี, ๒๕๕๓), หน้า ๒๑-๒๒.

๙) สัมปฏิจณฺณกิจ ทำหน้าที่รับอารมณฺ์ต่อจากทวิปัญญาวิญญาน ในวิธีหนึ่ง ๆ เกิดขึ้น
ขณะเดียว

๑๐) สันตฺรณกิจ ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณฺ์ที่สัมปฏิจณฺณกิจส่งมาให้ ในวิธีหนึ่ง ๆ
เกิดขึ้นขณะเดียว

๑๑) โวภูฏัพพนกิจ ทำหน้าที่ตัดสินอารมณฺ์ กำหนดให้เป็นกุศล อกุศล หรือ กิริยา ใน
วิธีหนึ่ง ๆ ตามปกติก็เกิดขึ้นเพียงขณะเดียว แต่ถ้าอารมณฺ์นั้นไม่ชัด ตัดสิน ไม่ลง ก็อาจเกิด ๒ ขณะ
ก็มี มากที่สุดเพียง ๓ ขณะ

๑๒) ชวนกิจ ทำหน้าที่เสพอารมณฺ์เป็น กุศล อกุศล หรือ กิริยา ตามที่ โวภูฏัพพนกิจได้
ตัดสินและกำหนดมา ในวิธีหนึ่ง ๆ ตามปกติก็เกิดขณะ ๗ ขณะ แต่ว่าที่เกิดน้อยกว่านี้ก็มี และที่
เกิดมากมายจนประมาณไม่ได้ก็มีเหมือนกัน (เช่น เวลาเข้าฌานสมาบัติ)

๑๓) ตทาลัมพนกิจ ทำหน้าที่รับรู้อารมณฺ์ที่เหลือจากชวนกิจ ในวิธีหนึ่ง ๆ เกิด ขึ้น ๒
ขณะ

๑๔) จุตกิจ ทำหน้าที่เคลื่อนจากภพเก่า เป็นจิตสุดท้ายในภพนั้นชาตินั้น ในภพ หนึ่ง
ชาติหนึ่ง จิตทำจุตกิจนี้เพียงครั้งเดียวขณะเดียวเท่านั้น

ตารางที่ ๑ แสดงสัญลักษณ์วิถีจิตทางปัญจทวารและมโนทวาร^{๑๑}

ตัวย่อ	วิถีจิต	ความหมาย
ภ.	ภวังคจิต	ที่รักษาภพ เป็นจิตที่มีได้มีความสำนึกรู้สึกตัวและเป็นจิตที่ จับแต่อารมณฺ์เดิมที่ได้มาเก่า
ตี.	อดีตภวังค์	ภวังคจิตที่ได้รับกระทบกับอารมณฺ์ภายนอก
น.	ภวังคจลน	การที่ภวังคจิตไหวสะเทือนอันเกิดจากการกระทบต่อมา
ท.	ภวังค์คุปฺเจตฺต	เป็นจิตดวงสุดท้ายที่เป็นภวังค์ (ใช้คำว่าตัดภวังค์) จิตจะขึ้นรับ วิถีอารมณฺ์ใหม่
ป.	ปัญจทวาราวชชนะ	การพิจารณาอารมณฺ์ที่มากกระทบทางทวารทั้ง ๕
วิ.	ปัญจวิญญาน	รู้อารมณฺ์ที่มากกระทบทางทวารทั้ง ๕
สั.	สัมปฏิจณฺณะ	เป็นจิตที่มารับและส่งต่ออารมณฺ์

^{๑๑} พระธัมมานันทมหาเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์,
พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๓๓๐-๓๓๙.

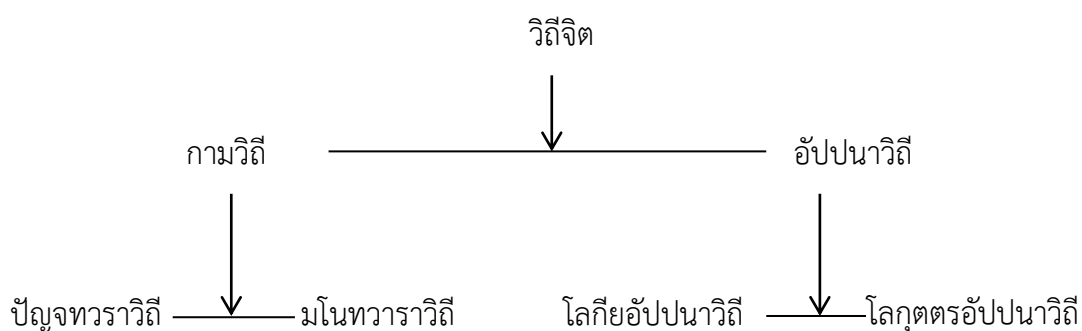
ณ.	สันติระณะ	เป็นวิบากจิตที่พิจารณาอารมณ์
ว.	โวกุฏฐัพพะณะ	จิตที่มีหน้าที่ในการตัดสินอารมณ์
ช.	ชวณะ	จิตที่เสพอารมณ์จากการที่ได้ตัดสินแล้ว
ต.	ตทาลัมพะณะ	จิตที่รับอารมณ์ต่อจากชวณะ เพื่อลดอารมณ์ที่แรงให้อ่อนลง
ม.	มโนทวาราวัชชณะ	รู้อารมณ์ที่มากกระทบทางมโนทวาร เป็นอารมณ์ที่ละเอียด ประณีต ทำหน้าที่ทั้งรับ พิจารณา และตัดสินอารมณ์

สรุป หน้าที่ของจิต คือ อารมณ์หรือความรู้สึกที่ประกอบกับจิต ที่มีกิจการงาน หรือมีหน้าที่ทำอะไร ที่เข้าไปรับรู้อารมณ์ของจิตตามลำดับก่อนหลัง เมื่อมีอารมณ์หรือสภาวะธรรมภายนอกกระทบ หากนำหน้าที่มาร้อยเรียงตามลำดับก่อนหลังก็จะได้ วิธีจิต ตัวอย่างเช่น วิธีจิตในกามวิธีที่รับอารมณ์ตมเห็นตารมณ์ทางปัญจทวาร เป็นเหตุให้วิธีจิตเกิดมากที่สุด ๗ อย่าง เมื่อกล่าวโดยจิตตูปาทะ คือ ขณะจิตที่ขึ้นวิธีจะตั้งอยู่ได้ในอารมณ์นี้ มีถึง ๑๑ ขณะจิต ดังนี้ อดีต ภาวังค์ ภาวังคจลน ภาวังค์คุปัจเฉทะ ปัญจทวาราวัชชณะ ปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉณะ สันติระณะ โวกุฏฐัพพะณะ ชวณะ และตทาลัมพะณะ ตามลำดับ

๒.๓ ประเภทของวิธีจิต

ตารางที่ ๒ แสดงประเภทของวิธีจิต

วิธีจิตแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ มี ๒ ประเภทคือ

กามวิธี

- วิธีจิตที่เกิดขึ้นทางปัญจทวาร เรียกว่า ปัจทวารวิธี
- วิธีจิตที่เกิดขึ้นทางมโนทวารวิธี เรียกว่า มโนทวารวิธี

ขณะที่ ๑๖ และ ๑๗ ตทาลัมพะนะ ก็เกิดขึ้นยึดหน่วงอารมณ์ที่เหลือจาก ขณะนั้นอีก ๒ ขณะ มี ๑๑ ดวงคือจิต สันตึรณจิต ๓ และมหาวิบากจิต ๘ เป็นอันครบ ๑๗ ขณะจิต เป็นอันสิ้นสุด วิถี และสิ้นอายุของอารมณ์ใหม่นั้น ด้วยพอดี แล้วก็กลับเป็นภวังคจิต รับอารมณ์ต่อไปตามเดิม

วิถีจิตที่รับรู้อารมณ์ ๖ ได้แก่ รูปารมณ, สัททารมณ, คันธารมณ, รสารมณ, โผฏฐัพพารมณ และฉัมมารมณ เมื่อว่ารู้อารมณ์ทั้ง ๖ โดยอาศัยทวารต่าง ๆ ที่เรียกว่า ทวารวิถี แล้ว อาจแบ่งโดย ทวารแห่งการรับรู้อารมณ์ได้ หรือความเป็นไปแห่งอารมณ์ โดยจำแนกได้เป็น ๒ ทางดังนี้ คือ

- ๑) ปัญจทวารวิถี ๒) มโนทวารวิถี

๑. ปัญจทวารวิถี

ปัญจทวารวิถี คือ วิถีจิตที่ปรากฏขึ้นรับปัญจอารมณ์ทางปัญจทวาร มีดังนี้

จักขุทวารวิถี	คือ	วิถีจิตที่รับรู้รูปารมณ	ทางจักขุทวาร
โสตทวารวิถี	คือ	วิถีจิตที่รับสัททารมณ	ทางโสตทวาร
ฆานทวารวิถี	คือ	วิถีจิตที่รับคันธารมณ	ทางฆานทวาร
ชีวหาทวารวิถี	คือ	วิถีจิตที่รับรสารมณ	ทางชีวหาทวาร
กายทวารวิถี	คือ	วิถีจิตที่รับโผฏฐัพพารมณ	ทางกายทวาร

รวมวิถีจิต ที่รับอารมณ์ทั้ง ๕ นี้เรียกว่า “ปัญจทวารวิถี”

ปัญจทวารวิถี คือ ความเป็นไปของจิต และเจตสิกที่เกิดทางทวารทั้ง ๕ ได้แก่ จักขุทวารวิถี โสตทวารวิถี ฆานทวารวิถี ชิวหาทวารวิถี กายทวารวิถี มีลำดับการแสดงดังต่อไปนี้

เมื่อมีอารมณ์มากระทบกับภวังคจิต เป็นครั้งแรก จึงเรียกจิตดวงนี้ว่า “อดีตภวังค์” อารมณ์มากระทบกับภวังคจิต ทางปัญจทวาร เรียกว่า “ปัญจอารมณ์” ได้แก่ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสารมณ และโผฏฐัพพารมณ (อย่างใดอย่างหนึ่งที่เป็นประธาน) เมื่ออดีตภวังค์ดับลง แล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ภวังค์คจลนะ” คือ ภวังคจิตที่หวนไหวด้วยอำนาจปัญจอารมณ์,

เมื่อภวังค์คจลนะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ภวังค์คัจเฉทะ” ซึ่งได้แก่ ภวังค์คจลนะดวงที่ ๒ ทำหน้าที่ตัดกระแสภวังค์ ในขณะที่ยังเป็นภวังคจิตอยู่ยังไม่ยั้งไม่ขึ้นสู่วิถี

เมื่อภวังค์คัจเฉทะดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ปัญจทวาราวชชนจิต” ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ (๑) ทำหน้าที่พิจารณา (หรือรับ) อารมณ์ ๕ อย่าง (๒) ทำหน้าที่ตัดกระแส ภวังค์ไม่ให้เกิดขึ้นเลยเข้าไปในวิถี

เมื่อปัญจทวาราวัชชนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า ทวิปัญจวิญญาณจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่รู้อารมณ์ว่าเป็นอารมณ์ชนิดไหน เช่น จักขุวิญญาณจิต ๒ ทำหน้าที่รู้รูปารมณ์ โสทวิญญาณจิต ๒ ทำหน้าที่รู้สัทธารมณ์ เป็นต้น การที่จะรู้ว่าเป็นอารมณ์ชนิดไหน อารมณ์นั้น จะต้องปรากฏชัดกว่าอารมณ์อื่น ๆ จึงจะรู้อารมณ์นั้น ๆ ได้

เมื่อทวิปัญจวิญญาณจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “สัมปฏิจฉนจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อจากทวิปัญจวิญญาณจิต และจิตที่ทำหน้าที่สัมปฏิจฉนจิต รับอารมณ์ ๕ อย่าง เหมือนกันกับ ปัญจทวาราวัชชนจิต จึงรวมเรียกจิต ๓ (ปัญจทวาราวัชชนจิต ๑, สัมปฏิจฉนจิต ๒) ดวง นี้ว่า มโนธาตุ ๓ คือ

จิตที่รับอารมณ์ ๕ อย่างโดยแน่นอน

เมื่อ สัมปฏิจฉนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “สันตிரณจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ไต่สวนอารมณ์

เมื่อ สันตிரณจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “โวภูฐัพพนจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ (เป็นจิตที่สำคัญที่สุดในปัญจทวาราวัชชนจิต คือ มโนทวาราวัชชนจิต จิตดวงนี้ทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ที่ไม่ดีให้เป็นที่ได้

เมื่อ โวภูฐัพพนจิต ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ชวนจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่เสพอารมณ์ (หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า “เป็นตัวกรรม” ก็ได้) เกิดขึ้น ๗ ขณะ

เมื่อ ชวนจิตดวงที่ ๗ ดับลงแล้ว จิตที่ทำหน้าที่เกิดต่อ เรียกว่า “ตทารัมมณจิต” คือ จิตที่ทำหน้าที่ต่อจากชวนะ (เหตุที่ตทารัมมณจิตเกิดขึ้น ๒ ขณะนั้น เพราะการดับลงของอารมณ์ นั้นยังมีกำลังมาก)

ดังนั้น กระบวนการเกิดปัญญาทางทวารต่าง ๆ มีจักขุทวาร เป็นต้น เมื่อมีรูปารมณ์มา กระทบจักขุประสาทและส่งต่อให้จักขุวิญญาณเกิดขึ้นทำหน้าที่ในการเห็น การเห็นนั้นมีทั้งดีและไม่ดี กรณีที่เห็นไม่ดีก็พิจารณาอย่างแยบคายให้เป็นที่ดีได้ทำให้ปัญญาเกิด เช่น การเห็นสุนัขเฝ้าจัดเป็น อารมณ์ที่ไม่ดีสำหรับบุคคลทั่วไป แต่สำหรับผู้เจริญกรรมฐานกลับเป็นอารมณ์ที่ดี โดยพิจารณาว่า ตัวเราและสัตว์ทั้งหลายที่เกิดอยู่ในโลกนี้เวลาตายแล้วก็มีสภาพ เช่น สุนัขเฝ้าเหมือนกัน เป็นเหตุ ให้ปัญญาเกิด^{๑๒}

^{๑๒} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติภิกขุวิทยาลัย, คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬารัตนธรรมมิกะโท, พิมพ์ครั้งที่ ๓, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ทิพยวิสุทธิ์ จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๗.

๒. มโนทวารวิถี

คือ ความเป็นไปของจิตและเจตสิกที่เกิดขึ้นทางใจ เป็นวิถีจิตของอารมณ์ทางใจ คือ ปัจจุบันของกระแสนาม มโนทวารวิธินั้นมีความละเอียดสุขุมลุ่มลึก จะกล่าวถึงพอสังเขป ดังนี้

ปัญจทวารวิถีเป็นวิถีจิตในกามภูมิเท่านั้น ส่วนมโนทวารวิถี เป็นวิถีจิตในกามภูมิ และในภูมิที่สูงขึ้นไปอีก คือ อัปปนามโนทวารวิถี หรือฉานวิถี (จำแนกออกเป็นโลกียอัปปนาวิถี และโลกุตตรอัปปนาวิถี)

ปัญจทวารวิถีเกิดขึ้นเมื่อมีอารมณ์ ๕ มาปรากฏทางทวาร ๕ คือ รูปารมณ์กระทบกับจักขุประสาท สัททารมณ์กระทบกับโสตประสาท คันธารมณ์กระทบกับฆานประสาท รสอารมณ์กระทบกับชีวหาประสาท และโณภูมิตวารมณ์กระทบกับกายประสาท อารมณ์ทั้ง ๕ ก็มากระทบถึงจิตที่ยังอยู่ในภวังค์ นั่นก็ตื่นจากภวังค์ เกิดเป็นจิตที่เข้าอยู่ในวิถีแห่งการรับรู้ หรือจิตขึ้นสู่วิถี ที่เรียกว่า วิถีจิต

มโนทวารวิถี หมายถึง กระแสทำงานภายในจิต สืบต่อมาจากกระบวนการทางปัญจทวารวิถี อีกทีหนึ่ง ทำให้จิตมีกระบวนการแห่งความนึกคิดพิจารณา ทำให้เกิดจินตภาพ และมโนภาพต่าง ๆ ขึ้นมา โดยมีการทำหน้าที่รับรู้ เสพ เสวยผลแห่งอารมณ์นั้น ๆ ในช่วงภวังคจิตและช่วงวิถีจิต จิตย่อมเกิดและดับไปตามลำดับ โดยมีชื่อเรียกต่าง ๆ ตามหน้าที่ต่อ ๆ กันไปดังนี้^{๑๓}

๑) ช่วงภวังคจิต มี ๓ ขณะ ได้แก่ (๑) อดีตภวังค์ คือ ภวังคจิตที่สืบต่อมาจากก่อน (๒) ภวังคจลนระ คือ ภวังค์ไหวตัวจากอารมณ์ใหม่มากระทบ (๓) ภวังคบุจเฉทระ คือ ภวังค์ตัดขาดจากอารมณ์เก่า หรือตัดกระแสของภวังค์ให้ขาดไปโดยสิ้นเชิง

๒) ช่วงวิถีจิต มี ๑๔ ขณะ ได้แก่ (๑) อาวัชชนะ คือ การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวาร ๕ เรียกว่า ปัญจทวาราวัชชนะ หรือเรียกตามทวาร เช่น ขณะที่เกิดทางจักขุทวารเป็นจักขุทวาราวัชชนะ เป็นต้น (๒) ปัญจวิญญูณ คือ การรู้อารมณ์ในอารมณ์ทั้ง ๕ ถ้ารูปมากระทบก็ให้เห็นอารมณ์นั้นเป็นจักขุวิญญูณ ถ้าเสียงมากระทบก็ได้ยินอารมณ์นั้นเป็นโสตวิญญูณ เป็นต้น (๓) สัมปฏิจฉนะ คือ การรับอารมณ์จากปัญจวิญญูณ เพื่อเสนอแก่สันตிரณะเท่านั้น (๔) สันตிரณะ คือ การพิจารณาไตร่ตรองอารมณ์ที่รับมา (๕) โวภูมิตวารณะ คือ การกำหนดอารมณ์ หรือการตัดสินใจอารมณ์ (๖)-(๑๒) ชวนะ คือ การแล่นไปในอารมณ์ที่โวภูมิตวารณะกำหนดไว้แล้ว ด้วยความเร็ว

^{๑๓} พระพุทธโฆสเถระ, *คัมภีร์วิสุทธิมรรค*, แปลโดย สมเด็จพระพุทธปาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๖), หน้า ๗๖๔-๗๖๘.

เหมือนอสณีบาตติดต่อกัน ๗ ขณะจิต (๑๓)-(๑๔) ตทาลัมพะนะ คือ การหน่วงอยู่กับอารมณ์หรือ
เก็บอารมณ์ต่อจากขณะติดต่อกัน ๒ ขณะจิต^{๑๔} แล้วก็สิ้นสุดวิถีสื่อ เป็นอันจบกระบวนการของวิถีสื่อ
จิต ๑ วิถีสื่อ อารมณ์ก็ดับไป แล้วจิตก็ตกไปในภวังค์ เมื่อนับตลอดทั้งสองช่วง คือ ตั้งแต่อดีตภวังค์จุด
เริ่มมาจนจบวิถีสื่อ รวมทั้งหมดเป็น ๑๗ ขณะจิต

สำหรับผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา จนวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว อาจทำให้เกิดความรู้สึก
ว่าช่วงของจิตที่กำหนดข้างหน้าและข้างหลังดูเหมือนว่าจะทิ้งช่วงห่างกันมากตัวอย่างเช่น ในการคู้
แขนเข้าแต่ละครั้งอาจต้องใช้จิตกำหนดหลายรอบ ซึ่งในการกำหนดรู้อาการดั่งนี้กล่าว จิตที่กำหนด
หลัง ๆ จะดูห่างจากจิตที่กำหนดก่อน ๆ จึงอาจทำให้ผู้ปฏิบัติคิดว่า อารมณ์ที่กำหนดนั้นน้อยไป
หรือห่างไป ซึ่งความจริงแล้ว อารมณ์นั้นไม่ได้น้อยหรือห่างอย่างที่คิดแต่อย่างใด แต่เนื่องจากการ
กำหนดของผู้ปฏิบัตินั้นเป็นไปด้วยความเร็ว จึงทำให้ภวังคจิตทั้งหลาย ปรากฏออกมาในระหว่าง
แห่งวิถีสื่อทั้งหมดด้วย

ในช่วงเวลาเช่นนั้น การเข้าไปรู้สภาวะความขาดช่วงของวิถีสื่อทั้งหลาย เรียกว่า เป็น
การรู้ภวังคโมทวาร แต่สำหรับการรู้อวิชชมนโนทวาร ตามความเป็นจริงนั้น เป็นการรู้ลักษณะ
ของมโนทวาร การรู้ว่าอวิชชานั้น มีหน้าที่ทำกิจ คือ การพิจารณา เรียกว่า เป็นการรู้ระส ระการ
เอาใจใส่ในอารมณ์นั้น เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุภูฐาน รู้ว่าเนื่องจากภวังคจิตขาดช่วงไป จึงได้เกิด
การเริ่มต้นเอาใจใส่อารมณ์ จัดเป็นการรู้ปทัสฐานของอวิชชมนโนทวารนั้น ก็การรู้มโนทวาร
เปรียบเหมือนกับการรู้หทัยัตถุรูปหรือรูปหัวใจ หมายความว่า เมื่อรู้รูปหัวใจ โดยถูกต้องตรงตาม
ความเป็นจริง ย่อมทำให้รู้ได้ว่า รูปหัวใจนั้นเป็นนิสสยะกล่าว คือ ที่ตั้งที่อาศัยของจิตที่ทำการ
กำหนดพิจารณา จากนั้น ก็จะทำให้รู้ต่อไปว่า จิตเริ่มต้นนึกคิดตั้งแต่ตรง เริ่มต้นกำหนดตั้งแต่จุดก็
การรู้เช่นจัดเป็นการรู้ลักษณะของอวิชชมนโนทวาร

ในมโนทวารวิถีสื่อ จิตสามารถรับอารมณ์ทั้ง ๖ ได้หมด ไม่จำกัดว่าจะจะเป็นปัจจุบัน อดีต
หรืออนาคต แม้แต่ในกาลวิมุตตารมณ (คือพระนิพพานและปัญญา) ในมโนทวารวิถีสื่อก็รับได้ มโนทวารวิถีสื่อ
มีอารมณ์ได้ ๖ คือ รูปารมณ สัททารมณ คันธารมณ รสารมณ โภกฐัพพารมณ และธัมมารมณ
(อารมณ์ที่เกิดขึ้นทางใจ) ทั้งที่เป็นปรมาตถ์และปัญญา ธัมมารมณ จึงไม่จำกัดว่าจะจะเป็นปัจจุบัน
อดีต อนาคต หรือ กาลวิมุต ก็เป็นอารมณ์แก่มโนทวารวิถีสื่อได้ทั้งสิ้น

^{๑๔} พระธัมมานันทมหาเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมาตถทีปนี, แปลโดย พระคันธสาราภิวังค์, พิมพ์
ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาสน์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๔๘.

คัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงไว้ว่า มโนทวารวิถี มี ๓ อย่าง^{๑๕} ดังนี้

๑) มโนทวารวิถีผสม คือ มโนทวารวิถีที่มาปรากฏพร้อมกับปัญจทวารวิถี ดังความว่า “อารมณ์หนึ่ง ๆ ย่อมมาปรากฏในทวารอย่างละสอง ๆ การที่รูปรามณ์ปัจจุบันเป็นต้น กระทบในจักขุประสาทเป็นต้น และการมาปรากฏในมโนทวารด้วยการยังภวังคจิตให้ไหว ย่อมมีได้ในขณะเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง”^{๑๖}

๒) มโนทวารวิถีที่ติดตามปัญจทวารวิถี คือ เมื่อทวาร ๕ ถูกอารมณ์กระทบแล้วครั้งหนึ่ง ครั้นวิถิจิตที่ดำเนินไปในทวาร ๕ ดับไปแล้ว อารมณ์ ๕ ที่ผ่านมาแล้วก็มาปรากฏในมโนทวารตามสภาวะ กระแสภวังคที่เป็นทวารของกระแสวิถิจิต ชื่อว่า มโนทวารที่ติดตามปัญจทวาร และจิตเหล่านั้นก็เป็นวิถิจิตที่ติดตาม

๓) มโนทวารวิถีที่สำเร็จเฉพาะ คือ เมื่อภวังคจิตที่มีอารมณ์ ๖ มาปรากฏโดยประการนั้น ๆ ปราศจากการติดตามโดยกระทบในทวาร ๕ ได้แก่ อารมณ์มาปรากฏได้ด้วยเหตุต่าง ๆ ดังต่อไปนี้ อารมณ์ที่เคยพบ คืออารมณ์ ๕ ที่ทวาร ๕ เคยรับมาก่อน, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยพบ, อารมณ์ที่เคยสดับ คืออารมณ์ ๖ ที่เคยสดับจากคนอื่นแล้วรับเอามา, อารมณ์ที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ที่เคยสดับ, ความเชื่อ คือความเชื่อต่อบุคคลอื่น, ความพอใจ คือความเห็นของตน, ความดำริอาการ คือความดำริโดยประการนั้น ๆ โดยอาศัยเค้ามูลของอรรถ เค้ามูลของพยัญชนะ และเค้ามูลของเหตุ, ความเหมาะสมแก่การใคร่ครวญด้วยความรู้, แรงกรรมต่าง ๆ, อานุภาพของฤทธิ์ต่าง ๆ, อำนาจของธาตุแปรปรวน, อำนาจของการที่เทวดานำมาแสดง, อำนาจของการตามรู้ (อริยสังข์ด้วยโลกียญาณ), และอำนาจของการรู้แจ้ง (ด้วยโลกุตตรญาณ) เป็นต้น

การดำเนินไปของอารมณ์ทางมโนทวารวิถีมี ๔ วาระเช่นเดียวกันกับปัญจทวารวิถี คือ ตทาร์มมณวาระ ชนวนวาระ โวภูฐัพพนวาระ และโมฆะวาระ ตามลำดับอารมณ์ที่ปรากฏชัด ดังนี้ (๑) อติวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัด มีวิถิจิตที่บริบูรณ์ ๑๒ ขณะจิต (๒) วิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก เมื่อวิถิจิตมาถึงขณะ ๗ ขณะจิต ก็ตกภวังคไปเลย (๓) อวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏชัดน้อย มีเพียงอวัชชนะ จากนั้นก็ตกภวังคไป และ (๔) อติอวิภูตารมณ คืออารมณ์ที่ปรากฏไม่ชัด มีเพียงภวัคจลนะ ไม่มีการเกิดขึ้นของวิถิจิต

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน พระธัมมานันทมหาเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๙๖.

^{๑๖} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๕-๓๘๖.

ดังนั้น สันตติปัจจุบันของนามที่นับเนื่องด้วยขวนวาระ ๒-๓ วิถีจิต จึงยอมเป็นไปใน ๒ วาระ คือ ตทารัมมวาระ และขวนวาระ ซึ่งอารมณ์ที่ปรากฏเด่นชัดและชัดมาก การที่จิตรับ อติวิภูตารมณ์และวิภูตารมณ์ได้ดี เพราะจิตจะรื่นรมย์ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดเท่านั้น

ความสัมพันธ์ระหว่างมโนทวารวิถีกับปัญจทวารวิถีที่สำคัญคือ ปัญจทวารวิถีจะสำเร็จ กิจการรับรู้ของทวาร ๕ ได้ต้องอาศัยมโนทวารวิถี ดังคัมภีร์ปรมัตถทีปนีฎีกาอธิบายโดยยกตัวอย่าง จักขุทวารวิถีที่เป็นอติมหันตารมณ์ และอติวิภูตารมณ์ในมโนทวารวิถี ดังนี้

เมื่อจักขุทวารวิถี [ที่ ๑] ดำเนินไปก่อนวิถีจิตทั้งหมด ต่อมามโนทวารวิถี [ที่ ๒] ที่ติดตามจักขุทวารวิถีจึงดำเนินไป หลังจากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๓] ที่รับเอากลุ่มก้อนของสังขฐาน ย่อมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๔] ที่กำหนดหมายสีย่อมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมกำหนดหมายสียได้โดยนัยว่า เราเห็นสีเขียว เป็นต้น ต่อแต่นั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๕] รับเอา รูปร่างยอมดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๖] ที่กำหนดหมายรูปร่างยอมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ บุคคลก็กำหนดหมายสังขฐานได้ หลังจากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๗] ที่รับเอาชื่อย่อม ดำเนินไป จากนั้น มโนทวารวิถี [ที่ ๘] ที่กำหนดหมายชื่อย่อมดำเนินไป ในขณะที่ดำเนินไปอยู่ ย่อม กำหนดหมายชื่อได้ ครั้นวิถีจิตที่กำหนดหมายอารมณ์นั้น ๆ ดำเนินไปอยู่ บุคคลย่อมรู้ว่าเราเห็น อารมณ์นั้น ๆ ด้วยประการฉะนี้

เมื่อมโนทวารวิถีที่ ๓ รับเอารูปธรรมโดยความเป็นกลุ่มก้อนของสังขฐาน ที่ถูกวิถีจิต ๒ วิถีแรกรับเอาหลายครั้งแล้ว ย่อมเป็นเหมือนจับคั้นไฟหมუნเป็นวงกลม จึงชื่อว่า วิถีจิตที่รับเอากลุ่ม ก้อนของสังขฐาน เพราะไม่มีการรับเอาที่ประจักษ์โดยปราศจากการรับเอากลุ่มก้อน^{๑๗}

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) อธิบายกระบวนการวิถีจิตข้างต้นในเชิงการปฏิบัติ วิปัสสนาภาวนาว่า มโนทวารวิถีที่เกิดจากภวังคจิตหลังจากที่ปัญจทวารวิถี [ที่ ๑] ดับลงแล้ว ในขณะที่เกิดมโนทวารวิถี [ที่ ๒] ดังกล่าว จิตเพียงแต่รับรู้รูปารมณ์ในระดับปรมัตถ์เท่านั้น โดยมีได้ คำนี้ถึงสมมติบัญญัติที่เกี่ยวกับอารมณ์นั้นว่าเป็นบุรุษ หรือสตรี เป็นต้น ดังนั้น ในขณะที่เห็น ผู้ ปฏิบัติ-ธรรมไม่ได้คิดว่าอารมณ์ที่เห็นเป็นอะไร เพียงสักแต่เห็นสภาวะปรมัตถ์เท่านั้น จึงควร กำหนดรู้อารมณ์ที่เห็นทันที เพราะเป็นสิ่งสำคัญมากที่จะต้องใส่ใจกับอารมณ์ที่ปรากฏต่อหน้าให้ ทันปัจจุบันขณะ หลังจากที่มีมโนทวารวิถีดังกล่าวผ่านพ้นไปแล้ว และผู้ปฏิบัติธรรมไม่ตั้งสติ กำหนดให้ดี จะเกิดมโนทวารวิถี [ที่ ๓] ตามมาเพื่อพิจารณารูปารมณ์นั้นอีกครั้งหนึ่ง หลังจากนั้นจึง

^{๑๗} ดูรายละเอียดใน พระธัมมานันทมหาเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี, หน้า ๓๙๘.

เกิดวิถิจิต [ที่ ๔] ที่เริ่มรับรู้รูปร่างสัณฐานที่เป็นสมมติบัญญัติ มโนทวารวิถีนี้อาจเปิดโอกาสให้ขณะที่เป็นอกุศลเกิดขึ้นได้ และ มโนทวารวิถี [ที่ ๕] ต่อมาก็คงจะพุ่งความสนใจไปที่นามบัญญัติของรูปารมณีนั่น ๆ เช่น เป็นบุรุษ เป็นสตรี ซึ่งจะยิ่งเปิดโอกาสให้ขณะเสพอารมณที่เป็นอกุศลมากขึ้น ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรมจึงควรกำหนดรู้ให้เท่าทันปัจจุบันในมโนทวารวิถีแรก [วิถีที่ ๒ ในที่นี้] หรือวิถีต่อมาไม่ควรให้ผ่านพ้นไปจนถึงวิถิจิตที่ ๔ และ ๕^{๑๘}

กระบวนการของมโนทวารวิถีข้างต้น แสดงถึงวาระที่ติดตามปัญญาทวารวิถีโดยทั่วไป มี ๔ อย่าง คือ อดีตคณวาระ (วาระรับเอาอดีตอารมณ) ในที่นี้ก็คือการเห็นรูป, สมุทหายวาระ (วาระรับเอากลุ่มก้อน) เป็นการพิจารณารูป, วัตถุคณวาระ (วาระรับเอารูปร่าง) เป็นการรับรู้รูปร่างสัณฐานหรือความหมายที่เป็นสมมติบัญญัติ, และนามคณวาระ (วาระรับเอาชื่อ) เป็นการรู้ชื่อที่เป็นนามบัญญัติ^{๑๙}

นอกจากนี้แล้ว การกำหนดรู้อย่างเท่าทันสันตติปัจจุบัน ย่อมทำให้รู้เห็นความเกิดดับได้ชัดเจน เพราะไม่ถูกปิดบังด้วยสันตติบัญญัติและขนบัญญัติ ดังพระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระอธิบายว่า ขณะที่จะเห็นสิ่งใดสิ่งหนึ่งอยู่ วิถิจิตที่เกิดขึ้นรับรู้ปารมณ คือการเห็นนั้นก็มีการเห็นเก่าดับไป การเห็นใหม่เกิดขึ้นแทนติดต่อกันโดยไม่ขาดสาย ซึ่งผู้ที่ไม่ได้กำหนดรู้รูปร่างที่เกิดอยู่เฉพาะหน้า อาจเข้าใจผิดไปว่ารูปารมณเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันคงที่อยู่ตลอดเป็นปกติ เนื่องด้วยสันตติขนบัญญัติได้กำบังปกปิดไว้ จึงควรกำหนดรู้เห็นวิถิจิตที่เกิดก่อนและวิถิจิตที่เกิดทีหลังในระยะเวลานั้นได้เห็น ได้สัมผัสกับความเย็น ร้อน อ่อน แข็ง เจ็บ ปวด ดีใจ เสียใจ นึกคิดต่าง ๆ เป็นต้น ขาดลงเป็นตอน ๆ ไม่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน การรู้เห็นในวิถิจิตและอารมณขาดเป็นตอน ๆ ดังนี้เรียกว่าสันตติบัญญัติขาด ขนบัญญัติแตก^{๒๐}

กระบวนการวิถิจิตข้างต้น แสดงให้เห็นว่าการกำหนดรู้อารมณหรือสภาวะธรรมอย่างเท่าทันปัจจุบันมีความสำคัญยิ่งในการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยต้องกำหนดรู้ให้เท่าทันสันตติปัจจุบัน คือปัจจุบันของกระแสรูปที่นับเนื่องด้วยปัญญาทวารวิถี ๑-๒ วิถิจิต และปัจจุบันของกระแสนามที่นับเนื่องด้วยมโนทวารวิถีที่ดำเนินถึงที่สุดของขวนจิต ๒-๓ วิถิจิต

^{๑๘} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), **ปฏิจจนสมุปบาท เหตุผลแห่งรัฐสงสาร**, (กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๑๐๘.

^{๑๙} พระธัมมานันทมหาเถระ, **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, หน้า ๓๙๙.

^{๒๐} พระอาจารย์ ดร. ภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ ธัมมาจริยะ อัครมหาภิกษุฐานาจริยะ, **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ในประเทศไทย**, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ออมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๗๗.

พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ) กล่าวว่าในขณะที่กำลังเจริญวิปัสสนาภาวนานั้น “ผู้ปฏิบัติไม่สามารถนำเอาจิตตูปบาทแต่ละดวงมากำหนดรู้หรือพิจารณาแยกเป็นดวง ๆ ได้เลย จึงต้องกำหนดโดยวิถีจิตทั้งวิถี”^{๒๑} เช่น เมื่อจิตรับอารมณ์ใหม่ที่ผ่านเข้ามาทางจักขุทวาร และจิตขึ้นสู่วิถีหรือจักขุทวารวิถี การกำหนดรู้รูปารมณีนี้นี้ เป็นการกำหนดรู้ทั้งวิถีจิตที่กำลังเกิดขึ้น มิใช่กำหนดรู้จิตแต่ละดวงที่กำลังดำเนินอยู่ “โดยวิถีจิตย่อมปรากฏแก่ผู้ปฏิบัติธรรมเหมือนเป็นเพียงหน่วยเดียว”^{๒๒}

สรุปช่วงวิถีจิต มี ๑๔ ขณะ ได้แก่

๑. ปัญจทวารวชขณะ (การคำนึงอารมณ์ใหม่ทางทวารนั้น ๆ ในทวารทั้ง ๕, ถ้าอยู่ในมโนทวารวิถี ก็เป็น มโนทวารวชขณะ)

๒. ปัญจวิญญาณ (การรู้อารมณ์นั้น ๆ ในอารมณ์ทั้ง ๕ คือ เป็นจักขุวิญญาณ หรือโสตวิญญาณ หรือ ฆานวิญญาณ หรือชีวหาวิญญาณ หรือกายวิญญาณ อย่างไม่อย่างหนึ่ง)

๓. สัมปฏิจฉนะ (สัมปฏิจฉนนะ ก็เรียก, การรับอารมณ์จากปัญจวิญญาณ เพื่อเสนอแก่สันตிரณะ)

๔. สันตிரณะ (การพิจารณาไตร่สวนอารมณ์)

๕. โวฏฐัพพะ (การตัดสินใจอารมณ์)

๖. - ๑๒. ขวนะ (การเล่นไปในอารมณ์ คือรับรู้เสพทำต่ออารมณ์ เป็นช่วงที่ทำการม กุศลขวนะหรืออกุศลขวนะ หรือไม่ก็กิริยา) ติดต่อกัน ๗ ขณะ

๑๓. - ๑๔. ตทารมณ (ตทาลัมพะณะ หรือตทาลัมพะณะ ก็เรียก, “มีอารมณ์นั้น คือมีอารมณ์เดียวกับขวนะ ได้แก่การเกิดเป็นวิปากจิตที่ได้รับอารมณ์ต่อจาก ขวนะ เหมือนได้รับผลประมวลจากขวนะมาบันทึกเก็บไว้ ก่อนตทกวังค์)ติดต่อกัน ๒ ขณะ แล้วก็สิ้นสุดวิถี คือจบกระบวนของวิถีจิต เกิดเป็นภวังคจิตขึ้นใหม่ (ตทกวังค์), เมื่อนับตลอดหมดทั้งสองช่วง คือตั้งแต่อดีตภวังค์จุดเริ่ม มาจนจบวิถี ก็มี ๑๗ ขณะจิต

อารมณ์ที่มาสู่มโนทวารวิถี

อารมณ์ต่าง ๆ ที่มาสู่ทางมโนทวารวิถีนั้น มีมาได้เป็น ๒ ทางด้วย คือ รับอารมณ์ต่อจากปัญจทวารวิถีทางหนึ่ง อารมณ์มาปรากฏทางใจโดยตรงโดยเฉพาะอีกทางหนึ่ง อารมณ์ที่มาปรากฏทางใจโดยตรงโดยเฉพาะนั้น ตามปรมัตถทีปนีฎีกา แสดงไว้มีเหตุ ๑๔ ประการ คือ

^{๒๑} พระโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสารสันไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๒๑๓.

^{๒๒} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๔.

๑. ด้วยอำนาจที่เคยเห็น เคยพบ อารมณ์ทั้ง ๖ มาแล้ว (ทิฏฐโต)
 ๒. อารมณ์ทั้ง ๖ ที่กำลังปรากฏอยู่นั้น เหมือน ๆ กันกับที่ได้เคยพบ เคยเห็นมาแล้ว (ทิฏฐสมพณฺโธ)
 ๓. ด้วยอำนาจที่เคยได้ฟัง เคยเรียนมาแล้ว หรือขณะที่กำลังฟัง กำลังเรียน กำลังอ่านข้อความอยู่ (สุตโต)
 ๔. อารมณ์ทั้ง ๖ ที่กำลังปรากฏอยู่นั้น เหมือน ๆ กันกับที่ได้เคยฟัง เคยเรียน เคยอ่าน มาแล้ว (สุตสมพณฺโธ)
 ๕. ด้วยอำนาจแห่งความเชื่อในคำพูดของผู้อื่น (สทฺธาย)
 ๖. ด้วยอำนาจแห่งความพอใจของตน (รฺจฺยิยา)
 ๗. ด้วยอำนาจแห่งความนึกคิดโดยอาศัยเรื่องราว คำพูด เหตุผล (อาการปริวิตกฺเคน)
 ๘. ด้วยอำนาจแห่งการพิจารณาอารมณ์ต่าง ๆ ด้วยปัญญา และลัทธิของตน แล้วตัดสินลงไป (ทิฏฺฐินิชฺฌานชนฺติยา)
 ๙. ด้วยอำนาจแห่งกรรมต่าง ๆ (นนานากมฺมเลน)
 ๑๐. ด้วยอำนาจแห่งอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ (นนานาอิทธิพลฺเลน)
 ๑๑. ด้วยอำนาจแห่งธาตุในร่างกาย มีน้ำดี เสมหะ น้ำเหลือง โลหิต ลม เหล่านี้ วิปริตไป (ธาตุกุโฆภวเสน)
 ๑๒. ด้วยอำนาจแห่งเวทนามาตลใจ (เทวโตปสํหารวเสน)
 ๑๓. ด้วยอำนาจแห่งการรู้ไปตามสมควรแก่ มัคคญาณ ผลญาณ (อนุโพทวเสน)
 ๑๔. ด้วยอำนาจแห่งการรู้แจ้งในอริยสัจ ๔ (ปฏฺวิทวเสน)
- สรุป ประเภทของวิถีจิตที่เข้าไปรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ มี ซึ่ง มี ๒ ประเภท คือ ปัญจทวารวิถีและมโนทวารวิถี ซึ่งปัญจทวาร ได้แก่ จักขุทวารวิถี โสททวารวิถี ฆานทวารวิถี ชิวหาทวารวิถี กายทวารวิถี และมโนทวาร

๒.๔ วิถีจิต ๖ อย่าง

ในขุททกนิกาย ขุททกปาฐะ-ธรรมบท-อุทาน-อติวุตตกะ-สุตตนิบาต พาหิยสูตร ได้กล่าวว่

พาหิยะ เพราะเหตุานั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า เมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ที่ได้รับรู้ก็ สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้ง พาหิยะ เธอพึงรักษาอย่างนี้แล เมื่อใด เธอเมื่อเห็นรูปก็สักแต่ว่าเห็น เมื่อฟังเสียงก็สักแต่ว่าฟัง เมื่อรับรู้อารมณ์ ที่ได้รับรู้ก็สักแต่ว่ารับรู้ เมื่อรู้แจ้งธรรมารมณ์ที่รู้แจ้งก็สักแต่ว่ารู้แจ้งเมื่อนั้น

เธอก็จะไม่มี เมื่อใด เธอไม่มี เมื่อนั้น เธอก็จะไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อใด เธอไม่ยึดติดในสิ่งนั้น เมื่อนั้น เธอก็ไม่มีในโลกนี้ ไม่มีในโลกอื่น ไม่มีในระหว่างโลกทั้งสอง นี่เป็นที่สุดแห่งทุกข^{๒๓}

จากข้อความข้างต้นได้แสดงถึงวิถีจิต ที่พระพุทธเจ้าตรัสแก่พาทิยะ ซึ่งเป็นการแสดงความเป็นไปในการรับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ทำให้จิตของพาทิยะหลุดพ้นจากอาสวะทั้งหลายได้ ทวารทั้ง ๖ นี้ เป็นช่องทางรับรู้อารมณ์ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า วิถี ๖ อย่าง ที่เกิดขึ้นรับรู้อารมณ์ที่ปรากฏทางตา หรือทางหู หรือทางจมูก หรือทางลิ้น หรือทางกาย หรือทางใจได้ ที่เรียกว่า ทวารวิถี มี ๖ อย่าง

วิถี ๖ อย่าง คือ ความเป็นไปของจิตที่เป็นไปทางทวาร^{๒๔} คือ

จักขุทวารวิถี	โสตทวารวิถี	ฆานทวารวิถี	
ชีวหาทวารวิถี	กายทวารวิถี	มโนทวารวิถี	ดังนี้ก็ได้

จักขุทวารวิถี คือ วิถีจิตทุกขณะที่รับรู้อารมณ์ทางตาเป็นจักขุทวารวิถีจิต เพราะรับรู้ปารมณ (สิ่งที่ปรากฏทางตา) ที่กระทบกับจักขุปสาทและยังไม่ดับ

โสตทวารวิถี คือ วิถีจิตทุกขณะที่รับรู้อารมณ์ทางหูเป็นโสตทวารวิถีจิต เพราะรู้สัทพารมณ (เสียง) ที่กระทบกับโสตปสาทและยังไม่ดับไป

ฆานทวารวิถี คือ วิถีจิตทุกขณะที่รับรู้อารมณ์ทางจมูกเป็นฆานทวารวิถีจิต เพราะรู้คันธารมณ (กลิ่น) ที่กระทบกับฆานปสาทและยังไม่ดับไป

ชีวหาทวารวิถี คือ วิถีจิตทุกขณะที่รับรู้อารมณ์ทางลิ้นเป็นชีวหาทวารวิถีจิต เพราะรู้รสารมณ (รส) ที่กระทบชีวหาประสาทและยังไม่ดับไป

กายทวารวิถี คือ วิถีจิตทุกขณะที่รับรู้อารมณ์ทางกายเป็นกายทวารวิถีจิต เพราะรู้โผฏฐัพพารมณ (เย็นหรือร้อน อ่อนหรือแข็ง ตึงหรือไหว) ที่กระทบกับกายปสาทและยังไม่ดับไป

มโนทวารวิถี คือ วิถีจิตทุกขณะทางใจซึ่งเป็นมโนทวารวิถีจิตนั้น รู้อารมณ์ได้ ทุกอารมณ์ คือ รู้อรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ต่อจากวิถีจิตที่รู้ทางปัญจทวาร และรู้ธัมมารมณ คือ อารมณ์ที่สามารถรู้ได้เฉพาะทางใจ คือ มโนทวาร ทวารเดียวเท่านั้น^{๒๕}

จิตที่เกิดขึ้นในอารมณ์ ทั้งหมดจำแนกเป็น ๖ อารมณ์ ซึ่งจิตรู้ได้ทาง ๖ ทวาร ดังนี้ คือ

รูปรามณ	จิต รู้ได้ทางจักขุทวารและทางมโนทวาร
---------	-------------------------------------

^{๒๓} ชู.อ. (ไทย) ๒๕/๑๐/๑๘๖.

^{๒๔} พระธัมมานันทมหาเถระ, อภิธัมมัตถสังคหะ และปรมัตถะทีปนี, หน้า ๕๔.

^{๒๕} สุจินต์ บริหารวนเขตต์, ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก, หน้า ๙๗-๙๘.

สัททวารมณ	จิตรู้ได้ทางโสตทวารและทางมโนทวาร
คันธารมณ	จิตรู้ได้ทางฆานทวารและทางมโนทวาร
รสารมณ	จิตรู้ได้ทางชีวหาทวารและทางมโนทวาร
โผฏฐัพพารมณ	จิตรู้ได้ทางกายทวารและทางมโนทวาร
ธัมมารมณ	จิตรู้ได้ทางมโนทวารเพียงทวารเดียว

จิตที่มีสภาพความเป็นไปในอารมณ์ โดยสามัญญลักษณะ คือ มีความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ อนัตตา อารมณ์ที่จิตเข้าไปรับรู้ต่างก็มีคุณสมบัติเฉพาะตนจำแนกตามลักษณะที่จิตดูจะ^{๒๖} ได้ดังนี้

๑) รูปารมณ มีลักษณะที่จิตดูจะ ดังนี้

จกขุปฏิหนนลกขณ	มีการกระทบจักขุปสาท เป็นลักษณะ
จกขุวิณญาณสส วิสยถาวรส์	มีการทำอารมณ์ของจักขุวิญญาณ เป็นกิจ
ตสเสว โคจรปจจุปฏฐาน	มีการเป็นอารมณ์ของจักขุวิญญาณ เป็นผล
จตุมหาภูตปฏฐาน	มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ (คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย) เป็นเหตุใกล้

๒) สัททวารมณ มีลักษณะที่จิตดูจะ ดังนี้

โสตปฏิหนนลกขณ	มีการกระทบโสตปสาท เป็นลักษณะ
โสตวิณญาณสส วิสยถาวรส์	มีการทำอารมณ์ให้แก่โสตวิญญาณ เป็นกิจ
ตสเสว โคจรปจจุปฏฐาน	มีการเป็นอารมณ์ของโสตวิญญาณ เป็นผล
จตุมหาภูตปฏฐาน	มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้

๓) คันธารมณ มีลักษณะที่จิตดูจะ ดังนี้

ฆานปฏิหนนลกขณ	มีการกระทบฆานประสาท เป็นลักษณะ
ฆานวิณญาณสส วิสยถาวรส์	มีการทำอารมณ์ให้แก่ฆานวิญญาณ เป็นกิจ
ตสเสว โคจรปจจุปฏฐาน	มีการเป็นอารมณ์ของฆานวิญญาณ เป็นผล
จตุมหาภูตปฏฐาน	มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้

๔) รสารมณ มีลักษณะที่จิตดูจะ ดังนี้

ชีวหาปฏิหนนลกขณ	มีการกระทบชีวหาปสาท เป็นลักษณะ
ชีวหาวิณญาณสส วิสยถาวรส์	มีการทำอารมณ์ให้แก่ชีวหาวิญญาณ เป็นกิจ

^{๒๖} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จิตดูจะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๓๐-๓๒.

ตสเสว โคจรปจจุปฏฐานัน มีการเป็นอารมณ์ของชีวหาวิญญาน เป็นผล
จตุมหาภูตปฏฐานัน มีมหาภูตรูปทั้ง ๔ เป็นเหตุใกล้

๕) โผฏฐัพพารมณฺ์ มีลักษณะที่จตุกะ ดังนี้ องค์ธรรมของโผฏฐัพพารมณฺ์ นั้น ได้แก่
ปฐวี เรียกว่า ปฐวีโผฏฐัพพารมณฺ์
เตโช เรียกว่า เตโชโผฏฐัพพารมณฺ์
วาโย เรียกว่า วาโยโผฏฐัพพารมณฺ์

ลักษณะที่จตุกะของ ปฐวีโผฏฐัพพารมณฺ์ เตโชโผฏฐัพพารมณฺ์ และวาโยโผฏฐัพพารมณฺ์
ก็มีนัยเป็นทำนองเดียวกันกับ รูปารมณฺ์ สัททารมณฺ์ คันธารมณฺ์ รสอารมณฺ์ ที่แสดงมาแล้วข้างต้น

หรืออีกนัยหนึ่ง พึงประกอบไว้เกี่ยวกับวิญญานว่า จักขุวิญญานวิถิ ๑ โสตวิญญานวิถิ ๑
ฆานวิญญานวิถิ ๑ ชิวหาวิญญานวิถิ ๑ กายวิญญานวิถิ ๑ มโนวิญญานวิถิ ๑ ดังนี้ก็ได้

แนวทาง คือ ความเป็นไปสืบทอดกันไปแห่งจิตที่เป็นไปทางทวารทั้งหลาย ชื่อว่า วิถิ ก็
เพราะต้องการที่จะแสดงว่า วิถินั้นมี ๖ เพราะทวารอันเป็นช่องทางแห่งความเป็นไปของวิถินั้นมี ๖
ดังนั้น ชื่อของวิถินั้นจะพึงประกอบเข้าไว้ เกี่ยวกับทวารนั้นก็ได้ หรือจะพึงประกอบเข้าไว้กับ
วิญญาน ที่มีประจำเฉพาะทวารนั้น ๆ ก็ได้

กัมมชรูป คือ จักขุปสาทรูป โสตปสาทรูป ฆานปสาทรูป ชิวหาปสาทรูป กายปสาทรูป
ที่เกี่ยวข้องกับวิถิจิต เป็นสิ่งที่ถูกระทบ มีลักษณะที่จตุกะ^{๒๗} ดังนี้

ลักษณะที่จตุกะ ของจักขุปสาท มีดังนี้
รูปาภิขาทารหภูตปปสาทลกฺขณฺ์ มีความใสของมหาภูตรูปที่กระทบกับ
รูปารมณฺ์ เป็นลักษณะ
รูปเปสฺสุ อาวิณฺณรสี มีการแสวงหารูปารมณฺ์ เป็นกิจ
จักขุวิณฺณณสฺส อาหารภาวปจจุปฏฐานัน มีการทรงอยู่ของจักขุวิญญาน เป็นผล
ทฏฐกามตานิทานกมฺมชภูตปฏฐานัน มีมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรม (รูปัตถินหา)
เป็นเหตุใกล้

ลักษณะที่จตุกะ ของโสตปสาท มีดังนี้
สทฺทหาวิขาทารหภูตปปสาทลกฺขณฺ์ มีความใสของมหาภูตรูปที่กระทบกับ
สัททารมณฺ์ เป็นลักษณะ

^{๒๗} ขุนสรรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๒๘-๒๙.

สทเทศ อวijnฉนรส์	มีการแสวงหา สัททารมณั เป็นกิจ
โสดตวิญญานสส อาหารภาวปจจุปฏฐานั	มีการทรงอยู่ของโสดตวิญญาน เป็นผล
โสดุกามตานิทานกมมชฎตปฏฐานั	มีมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรม (สัทตตัณหา) เป็นเหตุไกลั
ลักขณาทิจตุกะ ของฆานปสาท มีดังนี้	
คนธาริฆาตารหฎตปสาทลกขณั	มีความใสของมหาภูตรูปที่กระทบกับ คันธารมณั เป็นลักขณะ
คนธเส อวijnฉนรส์	มีการแสวงหา คันธารมณั เป็นกิจ
ฆานวิญญานสส อาหารภาวปจจุปฏฐานั	มีการทรงอยู่ของฆานวิญญาน เป็นผล
ฆายิตุกามตานิทานกมมชฎตปฏฐานั	มีมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรม (คันธตัณหา) เป็นเหตุไกลั
ลักขณาทิจตุกะ ของชีวหาปสาท มีดังนี้	
รสาริฆาตารหฎตปสาทลกขณั	มีความใสของมหาภูตรูปที่กระทบกับ สัททารมณั เป็นลักขณะ
รสเส อวijnฉนรส์	มีการแสวงหารสารมณั เป็นกิจ
ชีวหาวิญญานสส อาหารภาวปจจุปฏฐานั	มีการทรงอยู่ของชีวหาวิญญาน เป็นผล
สหายิตุกามตานิทานกมมชฎตปฏฐานั	มีมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรม (รสตัณหา) เป็นเหตุไกลั
ลักขณาทิจตุกะ ของกายปสาท มีดังนี้	
โผฏฐัพพาริฆาตารหฎตปสาทลกขณั	มีความใสของมหาภูตรูปที่กระทบกับ โผฏฐัพพารมณั เป็นลักขณะ
โผฏฐัพพะเส อวijnฉนรส์	มีการแสวงหา โผฏฐัพพารมณั เป็นกิจ
กายวิญญานสส อาหารภาวปจจุปฏฐานั	มีการทรงอยู่ของกายวิญญาน เป็นผล
ผุสิตกามตานิทานกมมชฎตปฏฐานั	มีมหาภูตรูปอันเกิดจากกรรม (โผฏฐัพพ ตัณหา) เป็นเหตุไกลั

ตั้งนั้นกล่าวได้ว่า วิถีจิตเป็นแนวทางแห่งความเป็นไปของจิต คือ ความสืบต่อกันไปแห่งจิตทางทวารทั้งหลาย ชื่อว่า วิถี มี ๖ เพราะเป็นไปทางทวาร ๖ เพราะเหตุนี้จึงเรียกว่า วิถี ๖ อย่าง ในกระบวนการของวิถีจิตมีสิ่งที่เกี่ยวข้องกันคือ ทวารทั้ง ๖ อารมณัทั้ง ๖ วิญญานทั้ง ๖ และปสาททั้ง ๖ ทำงานเกี่ยวกัน มีความสืบต่อกัน อาศัยกัน

๒.๕ สงเคราะห์วิถีจิตเป็นรูปหรือนาม

ในมัชฌิมนิกาย อุปรินิพพานสั ก์ ว่าสิ่งที่จะต้องสลายเพราะปัจจัยต่าง ๆ อันขัดแย้ง สิ่งที่เป็นรูปร่างพร้อมทั้งลักษณะและอาการของมัน ได้แก่ ส่วนร่างกาย จำแนก เป็น ๒๘ คือ มหาภูตหรือธาตุ ๔ และอุปาทายรูป ๒๔ เรียกว่า รูป^{๒๘}

ในวิภังคสูตรและในสุตตันตปิฎกทุกนิกายเนปะ นามรูปทุกะ และ ในอภิธัมมัตถวิภาวินี ว่า “มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป รูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ รวมเรียกว่า รูป”^{๒๙}

รูปเป็นธรรมชาติที่มีการแปรผันเปลี่ยนแปลงสลายไป (รูปปนลกขณ) ในเมื่อได้กระทบกันกับเหตุที่ไม่ถูกกันขึ้น เหตุที่ไม่ถูกกันนั้นเรียกว่า วิโรธปัจจัย ได้แก่ ความเย็น, ร้อน, หิว, กระทบ, ยุบ, ลื่น, เหลือบ, ไร, ลม และแดด เป็นต้น ดังวจนัตถะว่า สัตถุนหาทิวโรธปัจจัยเอหิ รูปปตีติ รูป ธรรมชาติโดยย่อเปลี่ยนแปลงไปสลายไปเพราะวิโรธปัจจัย มีความเย็น ร้อน (อาการกาย ๓๒ ประการ) เป็นต้น ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น เรียกว่า รูป^{๓๐}

รูป คือกายเป็นสิ่งที่เห็นรูปร่าง จับต้องได้ สัมผัสได้ แยกดับ ย่อยยับ สลายไปด้วยความเย็นด้วยความร้อน ด้วยความกระทบ ด้วยถูกศัสตราวุธ ด้วยถูกสัตว์ทำร้าย หรือภัยธรรมชาติ คือ ธรรมชาติที่มีการผันแปรเสื่อมสลายไม่คงที่ มีการแตกดับไปตามเหตุปัจจัยด้วยความเย็นความร้อนเป็นธรรมชาติที่ไม่รับรู้อารมณ์ แต่เป็นธรรมชาติที่ปรากฏให้จิตรู้ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔

รูป ที่เป็นไปในกายภายใน คือ รูปกายที่เป็นนครแห่งกระดูก มีเส้นเอ็นรัดไว้ ฉาบทาด้วยเนื้อและโลหิตห่อหุ้มด้วยหนัง อันไม่สะอาด เป็นรังแห่งโรค แม้ว่าละเอียด ประณีตเพียงใดก็ต้องเนาเปื่อย น่าเกลียด เพราะฉะนั้น การเข้าไปกำหนด การตั้งขึ้นและเสื่อมไปในรูปอัตตภาพนี้แห่งการเกิดดับของรูปในปัจจุบันขณะ จะเห็นรูปเป็นไตรลักษณ์ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ด้วยการเจริญวิปัสสนาเท่านั้น

อรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายรูปนามไว้ดังนี้ คือ รูปรูปนาม เช่นขณะตาเห็น หูได้ยิน เสียง ชันธ ๕ เกิดขึ้นแล้ว ชันธ ๕ นั้นแหละคือรูปกับนาม ตัวอย่างเวลาเห็นนาฬิกา นาฬิกาเป็นรูป ตาเห็นรูป เห็นนาฬิกางาม ๆ แล้วสบาย ความสบายนั้นเป็นเวทนา จำนาฬิกาว่างาม ความจำได้นั้นเป็นสัญญา แต่งใจให้งาม เป็นสังขาร เห็นนาฬิกา ผู้เห็นเป็นวิญญูณ คือ จักขุวิญญูณ เป็นจิตดวง

^{๒๘} ม.อ. (ไทย) ๑๔/๖๗/๗๔.

^{๒๙} ส.น. (ไทย) ๑๖/๒/๗, อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๘๔/๑๖๙.

^{๓๐} พระสัทธัมมโชติกะ อัมมจาริยะ, ปรมัตถะโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บจก.วี อินเตอร์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

หนึ่งที่เกิดจากจักขุทวาร ตาเห็นรูปครั้งนี้ ย่อลงเป็นหนึ่งเรียกว่านาม เมื่อย่อมาแนวปฏิบัติ จึงเหลือเพียงรูปกับนามเท่านั้น ปัญญาที่รู้ว่า ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส ภายถูกเย็น ร้อน อ่อนแข็ง ก็มีเพียง ๒ อย่างนี้ เท่านั้น คือ มีแต่รูปกับนามเท่านั้น

รูปทั้งหมดนี้ ในที่ขนิกาย ปาฏิหาริศจำแนกรูปมี ๓ ประเภท คือ

๑) รูปที่เห็นได้และกระทบได้ คือ รูปารมณ

๒) รูปที่เห็นไม่ได้แต่กระทบได้ คือ รูปหยาบ เพราะถูกสัมผัสเป็นรูปที่เป็นอายตนะ ภายในและภายนอก เว้นรูปารมณ

๓) รูปที่เห็นไม่ได้และสัมผัสไม่ได้ คือไม่ถูกโดยการสัมผัส รูป ๑๘ ที่เหลือ^{๓๑}

ในปรมัตถ์โชติกะแสดงลักษณะดังนี้

(๑) รูปปนลกขณ	การสลายแปรปรวนเป็นลักษณะ
(๒) วิภินทรส	การแยกออกจากกันได้เป็นกิจ
(๓) อพยากตปจจุฏฐาน	มีความเป็นอภัยกตธรรมหรือมีความไม่รู้อารมณ์เป็นอาการปรากฏในปัญญาของบัณฑิตทั้งหลาย
(๔) วิญญานนปฏฐาน	มีวิญญานเป็นเหตุเกิด ^{๓๒}

สรูป รูป คือ สิ่งเห็นรูปร่าง จับต้องได้ สัมผัสได้ แดกดับ ย่อยยับ สลายไปด้วยความเย็น ด้วยความร้อน ด้วยความกระหาย ด้วยถูกศัตรูร้าว ด้วยถูกสัตว์ทำร้าย หรือภัยธรรมชาติ คือ ธรรมชาติที่มีการผันแปรเสื่อมสลายไม่คงที่ มีการแตกดับไปตามเหตุปัจจัยด้วยความเย็น ความร้อน เป็นธรรมชาติที่ไม่รับรู้อารมณ์ แต่เป็นธรรมชาติที่ปรากฏให้จิตรู้ ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ อุปาทายรูป ๒๔

นาม คือ สภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ มีการน้อมนำไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มีวิญญานเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามขันธ ๔ คือ เวทนาขันธ สังขารขันธ สัญญาขันธ วิญญานขันธ อรรถปฏิสัมภิตาอธิบายว่า ธรรมใดย่อมรู้ อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น ชื่อว่า นาม ย่อมน้อมนำไปสู่อารมณ์ ธรรมที่รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจ, สิ่งที่ไม่รูปร่าง ไม่ใช่รูปแต่น้อมมาเป็นอารมณ์ของจิตได้ โดยทั่วไปหมายถึงอรูปรูปขันธ ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน บางแห่งหมายถึงอรูปรูปขันธ ๔ และนิพพาน บางแห่งเช่น ในปฏิจจสมุปาทหมายเฉพาะเจตสิกธรรมทั้งหลาย^{๓๓}

^{๓๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๕/๑๙๕.

^{๓๒} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะทิจตฤแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๑.

^{๓๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๑๗๘.

นาม ได้แก่ นามชั้น ๔ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น คัมภีร์อรรถกถา ปฏิสัมภีทามรรค อธิบายว่า ธรรมชาติใด ย่อมรู้อารมณ์ ฉะนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อนาม, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติใด ย่อมโน้มไปสู่อารมณ์ ฉะนั้นธรรมชาตินั้น ชื่อนาม^{๓๔}

ส่วนในวิภังคสูตรอรรถกถาที่ขนิทาย มหาวรรค กล่าวว่า “หมายถึง นามชั้น ๔ คือ (๑) เวทนาชั้น (๒) สัญญาชั้น (๓) สังขารชั้น (๔) วิญญาณชั้น คล้ายในสุดตันติกทุกนิเขปะ นามรูปทุกะ ว่า คือ เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น และมีธาตุที่มีเป็นปัจจัยไม่ปรุงแต่งนี้เพิ่มเติม แต่ในปฏิจจสมุปปาตและในอภิธมมตถวิภาวิณี กล่าวเพียง เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น เท่านั้น ไม่ได้กล่าวถึงวิญญาณชั้น ซึ่งเป็นจิต

ลักษณะที่จิตทุกะของนาม^{๓๕}

นมนลกขณ	มีการโน้มไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ
สมปโยครณ	มีการประกอบกับจิตและประกอบกันเอง โดยอาการที่เป็น เอกุปปาตะ เป็นต้น เป็นกิจ
อวิวิพโกคปจจุฏฐาน	มีอันไม่แยกจากกันกับจิตเป็นผลปรากฏ
วิณณณปทฐาน	มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้

นาม ได้แก่ จิต เจตสิก

จิตคือใจ หรือ วิญญาณ สิ่งที่มีจริง มีแต่ชื่อ ไม่มีรูปไม่สามารถจับต้องหรือสัมผัสได้ เรียกได้ว่า นาม รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจเป็นเรื่องของจิตใจ ไม่มีรูปร่าง ไม่ใช่รูปแต่น้อมมาเป็นอารมณ์ของจิตได้ ทัวไปหมายถึง อรูปชั้น ๔ คือ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ บางแห่งรวมนิพพานไว้ด้วย

จิตหรือใจซึ่งเป็นประธานแห่งธรรมทั้งปวง เป็นธรรมชาติรู้อารมณ์จิต มีจิต ๘๘/๑๒๑ ดวง คำว่า จิต ได้แก่ วิญญาณ เป็นธรรมชาติที่วิจิตรด้วยภูมิ วัตถุ อารมณ์และวิถีจิตที่มีกิริยาจิต เป็นต้น เป็นธรรมชาติที่หลาย ๆ ดวง แต่เกิดขึ้นทีละดวง เมื่อดวงเก่าดับไป ดวงใหม่ก็เกิดขึ้น มีการเกิดดับอยู่ตลอดเวลา ไม่มีสรีระ อาศัยมหาภูตรูป ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม และหทัยรูป เป็นที่อยู่ ไม่ตั้งอยู่ในอารมณ์เดียวด้วยอริยาบถหนึ่ง ๆ คือ กลับกโลก ชัดสาย กวัดแกว่ง ดิ้นรนไปในอารมณ์ต่าง ๆ

เจตสิก ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิดร่วมกับจิต มี ๕๒ ความรู้สึกในจิต หรือเจตสิกนั้น คือ สภาพความปรุงแต่งจิต เช่น ชอบไม่ชอบ ฟุ้งซ่าน หงุดหงิด รำคาญท้อถอย สงสัย ขุ่นมัว เศร้าหมอง ผ่องใสอึมเิบ เปิกบาน สงบไม่สงบ ตีใจเสียใจ สุขสบาย เฉย และจำได้หมายรู้

^{๓๔} ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๖/๑๒๖.

^{๓๕} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร), ลักษณะที่จิตทุกะแห่งปรมัตถธรรม, หน้า ๔๑.

เมื่อ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กระทบถูกต้องสัมผัสกับรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ อัมมารมณฺเฑ
เกิดการเห็น การได้ยิน รู้กลิ่น รู้สัมผัส รู้ทางใจ ความจำ ความคิดถึง ความอยาก ความตริภิก ความ
ตรง ในรูป เสียง กลิ่น รส โณภูฏัพพะ อัมมารมณฺเฑ เรียกว่า นาม

ตารางที่ ๓ สรุปรูปธรรม แยกรูป แยกนาม

สภาวะ	ชั้น ๕	อายตนะ ๑๒	ธาตุ ๑๘	อินทรีย์ ๒๒	ปฏิจ สมุปบาท ๑๒	อริยสัจ ๔
รูปธรรม ล้วน	รูปชั้น	จักขายตนะ รูปายตนะ ฆนายตนะ โสตายตนะ คันธายตนะ ชีวหายตนะ รสายตนะ กายายตนะ สัททายตนะ	จักขุธาตุ รูปธาตุ ฆานธาตุ โสตธาตุ คันธธาตุ ชีวหาธาตุ รสธาตุ กายธาตุ สัทธาธาตุ โณภูฏัพพธาตุ	จักขุนอินทรีย์ ฆานินทรีย์ โสตินทรีย์ ชีวหินทรีย์ กายินทรีย์ อิตถินทรีย์ ปุริสินทรีย์	-	-
นามธรรม ล้วน	เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณ ชั้น	มนายตนะ	จักขุวิญญาณธาตุ ฆานวิญญาณธาตุ โสตวิญญาณธาตุ ชีวหาวิญญาณ ธาตุ กายวิญญาณธาตุ มโนวิญญาณธาตุ มโนธาตุ	มโนมินทรีย์ โหมนัสสินทรีย์ สมาธินทรีย์ สุชินทรีย์ อุเปกขินทรีย์ ปัญญินทรีย์ สตินทรีย์ ทุกขินทรีย์ สัทธินทรีย์ อนัญตัญญุต สามิตินทรีย์ โสมนัสสินทรีย์ วิริยินทรีย์ อัญญินทรีย์ อัญญาตวินทรีย์	อวิชชา สังขาร วิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพ ชาติ ชรา มรณะ	สมุทัย สังขะ นิโรธ สังขะ มัคค สังขะ
ทั้งรูป ทั้งนาม	-	อัมมายตนะ	อัมมธาตุ	ชีวิตินทรีย์	นามรูป อายตนะ ๖	ทุกข สังขะ

สรุปว่า นาม คือ จิต เจตสิก ไม่สามารถจับต้อง มีสภาวะที่รับรู้ทางใจและความรู้สึกนึก
คิดต่าง ๆ มีการน้อมนำไปสู่อารมณ์ เป็นลักษณะ มีหน้าที่ประกอบกับจิตและเจตสิกด้วยกัน มี
วิญญาณเป็นเหตุให้เกิด ได้แก่ นามชั้น ๔ คือ เวทนาชั้น สังขารชั้น สัญญาชั้น วิญญาณชั้น

จากการศึกษารวบรวมข้อมูล จึงกล่าวได้ว่าวิถีจิต จัดเป็นนามธรรม คือประกอบด้วย เวทนาชั้น สัญญาชั้น สังขารชั้น วิญญาณชั้น เป็นสิ่งที่ไม่สามารถจับต้องได้ รู้จักกันแต่ชื่อ กำหนดรู้ได้ด้วยใจ เป็นสิ่งที่ไม่รูปร่าง ไม่มีรูปแต่น้อมมาเป็นอารมณ์ของจิตเป็นส่วนของนามธรรม ทั้งหมด วิถีจิตทั้ง ๖ วิถี สามารถสังเคราะห์เป็นนามธรรม ได้ดังนี้

วิถีจิตทุกขณะที่รู้อารมณ์ทางตา	เพราะ รู้อรูปารมณ์	จัดเป็นนาม
วิถีจิตทุกขณะที่รู้อารมณ์ทางหู	เพราะ รู้สัททารมณ์	จัดเป็นนาม
วิถีจิตทุกขณะที่รู้อารมณ์ทางจมูก	เพราะ รู้คันธารมณ์	จัดเป็นนาม
วิถีจิตทุกขณะที่รู้อารมณ์ทางลิ้น	เพราะ รู้รสารมณ์	จัดเป็นนาม
วิถีจิตทุกขณะที่รู้อารมณ์ทางกาย	เพราะ รู้โผฏฐัพพารมณ์	จัดเป็นนาม
วิถีจิตทุกขณะทางใจซึ่งเป็นมโนทวารวิถีจิตนั้น	รู้อารมณ์ได้ ทุกอารมณ์ คือ รู้อรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ	จัดเป็นนาม

สรุป นามรูป คือนามธรรม และรูปธรรม นามธรรม คือ สภาวะที่น้อมไปหาอารมณ์, ใจ และอารมณ์ที่เกิดกับจิต, สิ่งที่ไม่รูปร่าง คือ รู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย แต่รู้ได้ด้วยใจ ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ส่วนรูปธรรม คือ สิ่งที่มีรูปร่าง สิ่งที่เป็นรูป ได้แก่รูปชั้นทั้งหมด วิถีจิต คือ จิตที่เข้าไปรับรู้อารมณ์ จึงจัดเป็นนามธรรม

๒.๖ สรุปท้ายบท

วิถีจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ที่กำลังปรากฏทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ จิตขณะนั้น ๆ เป็นวิถีจิต ทำหน้าที่มาร้อยเรียง รับรู้อารมณ์ตามลำดับก่อนหลัง เมื่อมีอารมณ์หรือสภาวะธรรมภายนอกมากระทบ ขณะจิตที่ขึ้นวิถีจะตั้งอยู่ได้ในอารมณ์นี้ได้

วิถีจิตแบ่งประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประเภทคือ กามวิถี และ อับปนาวถี ส่วนวิถีจิตในกามวิถีแยกย่อยได้เป็น ๒ คือ ปัญจทวารวิถี และมโนทวารวิถี ซึ่งปัญจทวารวิถี คือ วิถีจิตที่ปรากฏขึ้น รับปัญจอารมณ์ทางปัญจทวาร ได้แก่ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสารมณ์, โผฏฐัพพารมณ์ และอัมมารมณ์ ส่วนมโนทวารวิถี มีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสารมณ์ โผฏฐัพพารมณ์ และอัมมารมณ์ จึงกล่าวได้ว่า วิถีจิตนั้นเป็นนาม เพราะจิตเป็นสภาวะที่จับต้องไม่ได้ มีสภาวะที่เข้าไปรับรู้อารมณ์ ทางทวารทั้ง ๖ จัดเป็นวิถีจิตในกามภูมิทั้งสิ้น

บทที่ ๓

วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจฉยปริคคหญาณ

ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ซึ่งประกอบด้วย พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก และ พระอภิธรรมปิฎก มีหลักธรรมคำสอน และลักษณะเนื้อหาแต่ละปิฎกแตกต่างกัน เช่น ในพระวินัยปิฎก บัญญัติเกี่ยวกับเรื่อง ศีล พระสุตตันตปิฎก กล่าวถึงวิถีปฏิบัติเพื่อความพ้นทุกข์ พระอภิธรรมกล่าวถึง เรื่องปรมาตมธรรม ๔ คือ จิต เจตสิก รูป นิพพาน เมื่อก้าวโดยย่อแล้วหลักธรรมของพระพุทธองค์ ทรงรวมอยู่ในอริยสัจ ๔ อันได้แก่ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับทุกข์ และวิถีปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากทุกข์ ซึ่งมีวิถีปฏิบัติอยู่ในหลักสติปัฏฐาน ๔ ผู้ศึกษาได้กำหนดประเด็นศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาไว้ดังต่อไปนี้ คือ

- ๓.๑ นิยามความหมายของวิปัสสนา
- ๓.๒ การพิจารณารูปนาม
- ๓.๓ วิสุทธิ ๗ และ โสฬสญาณ
- ๓.๔ การพิจารณารูปนามในปัจฉยปริคคหญาณ
- ๓.๕ วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจฉยปริคคหญาณ
- ๓.๖ สรุปท้ายบท

๓.๑ นิยามความหมายของวิปัสสนา

ในทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ปราภุขุข้อความว่า วิปัสสนา หมายถึง ความเห็นแจ้ง^๑ คือเห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรม, ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์ให้ถอนความหลงผิด รู้ผิด ในสังขารเสียได้, การฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความเห็นรู้แจ้งชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็น การเจริญปัญญา หมายถึง ความรอบรู้ ความรู้ตระหนักเท่าทันถึงความจริงของสิ่งทั้งหลายที่เป็นไปตามกฎธรรมดา มีความเกิดขึ้น เสื่อมสิ้นไปตามเหตุปัจจัยของมัน ซึ่งทำให้วางใจวางท่าที่ต่อสิ่งต่าง ๆ ได้ถูกต้อง โดยมีจิตหลุดพ้นเป็นอิสระ สามารถวินิจฉัยแยกการอันควรไม่ควรทำ กำหนดความพอเหมาะพอดี และการที่จะใช้หรือพัฒนาต่อไปของคุณธรรมอื่น ๆ ทั้งหมดอย่างเหมาะสม ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลอดพ้นจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา

^๑ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๕๒/๓๖๘.

การเจริญวิปัสสนา คือ การเจริญปัญญานั้นเอง เพราะวิปัสสนาคือตัวปัญญา วิปัสสนา หมายถึง อุบายสำหรับฝึกอบรมจิตให้เกิดปัญญาที่แจ่มแจ้ง รู้ชัดตามความเป็นจริงในสภาวะธรรมทั้งหลาย คือ เป็นจริง ชัดเจน แจ่มแจ้ง ด้วยการกำหนดรู้ในปัจจุบันขณะ ไม่ว่าจะในอารมณ์ต่าง ๆ อยู่นาม ชั้น ๕ ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ตั้ดรกเหง้าคือ กิเลส ตั้ดหนา อุปาทานได้เป็นสุขอย่างยิ่ง คือ ความหลุดพ้น

ความหมายของวิปัสสนา

ในคัมภีร์พระอภิธรรมสังคณีได้ให้ความหมายไว้ว่า

กตมา ตสฺมี สมเย วิปสฺสนา โหติยา ตสฺมี สมเย ปญฺญา ปชานานา วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย สลลภขณา อุปลภขณา ปจฺจุปลภขณา ปญฺติจฺจํ โภสฺสลํ เนปฺยุณํ เวภฺพยา จินฺตา อุปปริกฺขา ภูริเมธา ปริณายิกา วิปสฺสนา สมฺปชฺฌณฺโปกโตโท ปญฺญา ปญฺณินทฺริยํ ปญฺญาพลํ ปญฺญาสตุลํ ปญฺญาปาสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญาปชฺโชโต ปญฺญารตนํ อโมโห ธมฺมวิจโย สมมาทิฏฺฐิ อโย ตสฺมี สมเย วิปสฺสนา โหติ ฯ^๒

แปลความว่า ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความวิจย ความเลือกสรร ความวิจยธรรม ความกำหนดหมาย ความเข้าไปกำหนด ความเข้าไปกำหนดเฉพาะ ภาวะที่รู้ ภาวะที่ฉลาด ภาวะที่รู้ละเอียด ความรู้อย่างแจ่มแจ้ง ความค้นคิด ความใคร่ครวญ ปัญญาเหมือนแผ่นดิน ปัญญาเครื่องทำลายกิเลส ปัญญาเครื่องนำทาง ความเห็นแจ้ง ความรู้ดี ปัญญาเหมือนปลูก ปัญญาปัญญินทรีย์ ปัญญาพละ ปัญญาเหมือนศัสตรา ปัญญาเหมือนปราสาท ความสว่างคือปัญญา แสงสว่างคือปัญญา ปัญญาเหมือนประทีป ปัญญาเหมือนดวงแก้ว ความไม่หลงงมงาย ความเลือกเฟ้นธรรม สัมมาทิฏฐิ ในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าวิปัสสนาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น^๓

คำว่า วิปัสสนา ในพระสูตรตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ได้ให้ความหมายไว้ว่า วิปัสสนา คือ ความเห็นแจ้ง ในอังกุตตรนิกาย ทุกนิบาต ได้กล่าวถึงธรรม ๒ อย่าง คือ

๑) สมถะ (การฝึกจิตให้สงบเป็นสมาธิ)

๒) วิปัสสนา (ความเห็นแจ้ง)^๔ ความเห็นแจ้งดังกล่าวนี้ หมายถึง ความเห็นแจ้งในสังขาร มีลักษณะความเห็นแจ้ง ๗ ประการ หรือ อนุปัสสนา ๗ ประการ

(๑) อนิจจานุปัสสนา พิจารณาเห็นเบญจขันธ์ทั้งหลายว่าไม่เที่ยง

(๒) ทุกขานุปัสสนา พิจารณาเห็นความเป็นทุกข์

^๒ อภ.สง. (บาลี) ๓๔/๕๕/๓๐.

^๓ อภ.สง. (ไทย) ๓๔/๕๕/๓๗.

^๔ ดูรายละเอียดใน ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๕๖.

- (๓) อนัตตานุปัสสนา พิจารณาเห็นความไม่มีตัวตน
- (๔) นิพพิทานุปัสสนา พิจารณาเห็นความน่าเบื่อหน่าย
- (๕) วิราคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความคลายกำหนด
- (๖) นิโรธานุปัสสนา พิจารณาเห็นความดับกิเลส
- (๗) ปฏิินิสัสคคานุปัสสนา พิจารณาเห็นความสลัดทิ้งกิเลส

คัมภีร์อรรถกถาปฏิสัมภิตามรรค ให้ความหมายว่า วิปัสสนา คือ การเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง หรือวิธีทำให้เกิดการเห็นแจ้ง วจนัตถะว่า “ปัญญาใด ย่อมเห็นสังขตธรรมมีชั้นันต์ เป็นต้น ด้วยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น ได้แก่ ภาวนาปัญญา มือนิจจานุปัสสนา เป็นต้น ฯ ฉะนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า วิปัสสนา^๕

ที่ปรากฏใน คัมภีร์วิสุทธิมรรค ให้ความหมายวิปัสสนาว่า หมายถึง ปัญญาที่รู้ชัด คือรู้โดยประการต่าง ๆ อย่างพิเศษยิ่งกว่าอาการคือ ความหมายรู้ และความรู้แจ้ง^๖ หมายความว่า แม้สัญญา วิญญาณ และปัญญา จะเป็นความรู้ด้วยกันก็จริง แต่สัญญา คือ ความหมายรู้นั้นเป็นสักแต่ว่าหมายรู้ อารมณ์ แต่ไม่อาจให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์เป็นอนัตตาได้ วิญญาณก็เช่นกัน ย่อมทำหน้าที่รู้จักอารมณ์และยอมให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะได้ด้วย แต่ไม่อาจให้ก้าวหน้าไปถึงความปรากฏแห่งมรรคได้ ส่วนปัญญาที่เกิดจากวิปัสสนา ย่อมรู้อารมณ์และให้ถึงความแทงตลอดซึ่งลักษณะด้วยอำนาจของวิปัสสนาญาณ อันสัมปยุตด้วยกุศลจิตแล้ว

ในตำรานักวิชาการบางท่านได้ให้ความหมายของคำว่า “วิปัสสนา” ไว้ดังนี้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต) ได้ให้คำนิยามของ คำว่า วิปัสสนา หมายถึงการเห็นแจ้ง คือ เห็นตรงต่อความเป็นจริงของสภาวะธรรมนั้น ปัญญาที่เห็นไตรลักษณ์อันให้ถอนความหลงผิดรู้ผิดในสังขารเสียได้ และยังเป็นการฝึกอบรมปัญญาให้เกิดความรู้ชัดภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่มันเป็นของมันเอง^๗

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ให้ความหมายไว้ในหนังสือ อริยวังสะปฏิปทาว่า วิปัสสนา คือ การเจริญปัญญา เข้าไปเห็นแจ้งเป็นพิเศษในสภาวะธรรม (รูปนาม) ตามความเป็นจริง คือ เห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นรูปนามที่แท้จริง และเห็นแจ้งเป็นพิเศษในอารมณ์ต่าง ๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ โดยความเป็นของไม่เที่ยง (อนิจจะ)

^๕ ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๑๕๕/๓๒๘.

^๖ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, แปลโดย สมเด็จพระพุทธมาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ), พิมพ์ครั้งที่ ๗, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๑), หน้า ๗๓๑.

^๗ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๒๗๖.

เป็นทุกข์ (ทุกข์) ไม่ใช่ตัวตน (อนัตตะ) และไม่สวยงาม (อสุภะ) ที่พิเศษออกไปจากนิจจัญญวิปัสสาส สุขัญญวิปัสสาส อตตัญญวิปัสสาส และสุภัญญวิปัสสาส^๘

แนบ มหานีรานนท์ ได้ให้คำนิยามของ “วิปัสสนา” ว่า วิปัสสนา คืออะไร วิปัสสนา เป็นชื่อ ของปัญญา มีปัญญาชนิดหนึ่งซึ่งชื่อว่า วิปัสสนา ปัญหานี้มีชื่อเรียกมากทีเดียวมีชื่อต่าง ๆ กันแต่ว่า ปัญญา ที่ชื่อวิปัสสนา ปัญหานี้รู้อะไร ปัญญาวิปัสสนารู้ว่า นามรูปไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา ไม่มีสาระ ไม่มีแก่นสาร เป็นอนัตตาไม่มีตัวตน รู้อย่างนี้อันใดอันหนึ่งก็แล้วแต่ปัญญาที่รู้อย่างนี้แหละเรียกว่า วิปัสสนา^๙

ธนิต อยู่โพธิ์ ได้ให้คำนิยามของ คำว่า วิปัสสนา มีรูปศัพท์และตามสภาวะหรือปรากฏการณ์ในการปฏิบัติ เป็น ๓ นัย คือ (๑) วิปัสสนา ปัญญาเห็นแจ้ง เห็นชัด (๒) วิปัสสนา ปัญญาเห็นโดยอาการต่าง ๆ มีความไม่เที่ยง เป็นต้น (๓) วิปัสสนา ปัญญาเห็นแปลก ๆ ประหลาด ๆ^{๑๐}

จากข้อความข้างต้นที่ศึกษา จึงกล่าวได้ว่า วิปัสสนา หมายถึง ความรู้แจ้ง แจ้งชัดในสภาวะธรรม โดยการอบรมจิตให้เกิดปัญญา เป็นการใช้กระบวนการพิจารณาทางจิต จนเกิดปัญญา จนเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามกฎแห่งหลักไตรลักษณ์ เป็นปัญญาที่เห็นการเกิดดับ ของรูปนาม พร้อมทั้งเข้าถึงความหลุดพ้นออกจากกิเลสตัณหาอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์หรือทำให้สิ้นอาสวะทั้งหลาย ซึ่งหมายถึงการบรรลุธรรมอันสูงสุดในพระพุทธศาสนา คือ การเข้าถึงนิพพานเป็นหลักธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า โดยมีหลักการปฏิบัติด้วยวิธีวิปัสสนากัมมัฏฐานตามกฎแห่งหลักไตรลักษณ์

คำว่า “วิปัสสนา” นั้นถึงจะมีความหมายหลายประการตามพระไตรปิฎกก็จริง แต่ก็หมายถึง ปัญญาอันเกิดจากเจริญวิปัสสนากัมมัฏฐานทั้งนั้น การพัฒนาจิตให้เกิดเป็นวิปัสสนาหรือตัวปัญญาที่เรียกว่า ญาณปัญญานั้นต้องอาศัยการปฏิบัติตามหลักของสติปัฏฐาน ๔ เพราะเป็นหนทางให้เกิดญาณปัญญา ดังข้อความที่ปรากฏในมหาสติปัฏฐานสูตรว่า

“เอกายโน อโย ภิกขเว มคโค สตตานิ วิสุทฺธิยา โสภปริเทวานํ สมตักกมย ทุกฺขโทมนสฺसानํ อตถงคมย ฌายสฺส อธิคมย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย, ยทิทํ จตฺตารโ สติปฏฺฐานา.

^๘ สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ), อริยวงศ์ปฏิบัติ ปฏิภาอันเป็นวงศ์แห่งพระอริยเจ้า, (กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖.

^๙ อุบาลิกาแนบ มหานีรานนท์, การปฏิบัติวิปัสสนา วิสุทธิ ๗, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๗), หน้า ๑๒.

^{๑๐} ธนิต อยู่โพธิ์, วิปัสสนานิยม, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๐), หน้า ๒๑.

ภิกษุทั้งหลาย ทางนี้เป็นทางสายเดียว เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งนิพพาน ทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔ ประการ เราอาศัยทางสายเดียวนี้แล้วจึงกล่าวคำดังพรรณนามาฉะนี้”^{๑๑}

ตั้งข้อความที่ปรากฏ กล่าวได้ว่า ทางนี้เป็นทางเดียว หมายถึง (๑) เป็นทางที่บุคคลผู้ละการเกี่ยวข้องกับหมู่คณะไปประพฤติธรรมอยู่แต่ผู้เดียว (๒) เป็นทางสายเดียวที่พระพุทธเจ้าทรงทำให้เกิดขึ้นเป็นทางของบุคคลผู้เดียว คือ พระผู้มีพระภาคเจ้าเพราะทรงทำให้เกิดขึ้น (๓) เป็นทางปฏิบัติในศาสนาเดียว คือ พระพุทธศาสนา (๔) เป็นทางดำเนินไปสู่จุดหมายเดียว คือ พระนิพพาน เพื่อความบริสุทธิ์ของเหล่าสัตว์ เพื่อล่วงโสกะและปริเทวะ เพื่อดับทุกข์และโทมนัส เพื่อบรรลุนิพพาน เพื่อทำให้แจ้งพระนิพพานทางนี้ คือ สติปัฏฐาน ๔^{๑๒}

๑. มหาสติปัฏฐาน ๔

เมื่อบุคคลต้องการบรรลุธรรมด้วยการเจริญสติปัฏฐานอันเป็นทางสายเดียวนี้ เพราะวิปัสสนาญาณและมรรคญาณ อันเป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต เมื่อจิตระลึกรู้สภาวะธรรมล้วน ๆ และมีสมาธิตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรม ปัญญาที่เกิดร่วมกับสติและสมาธิย่อมจะพัฒนาแก่กล้าขึ้นตามลำดับ ปัญญาดังกล่าว เรียกว่า ภาวนามยปัญญา คือ ปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต

ดังนั้น สติปัฏฐานจึงเป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ มีเนื้อหาหลักซึ่งโดยตรงแสดงสติปัฏฐานไว้ ๔ ประการ และหลักปฏิบัติกรรมฐานไว้ ๒๑ หลัก ดังนี้

๑) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน^{๑๓} การกำหนดรู้กอรูปร่างว่า เป็นเพียงกอรูปร่าง ไม่ใช่สัตว์บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็น ๑๖ หมวดใหญ่ และ ๑๔ หมวดย่อย คือ

(๑) หมวดอานาปานะ การกำหนดรู้ลมหายใจเข้าออก

(๒) หมวดอิริยาบถ การกำหนดรู้อิริยาบถใหญ่ทั้ง ๔ คือ การเดิน ยืน นั่ง นอน

(๓) หมวดสัมปชัญญะ การกำหนดรู้อิริยาบถย่อยมีการเหยียด การคู้ เป็นต้น ร่วมไปกับอิริยาบถใหญ่

(๔) หมวดปฏิกุลมณสิการ การกำหนดรู้สิ่งปฏิกุลกว่าร่างกายเป็นของน่าเกลียดด้วยผม ขน เป็นต้น

^{๑๑} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๓๘/๑๓๑.

^{๑๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๗๓/๓๐๑.

^{๑๓} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๓๗๔/๓๑๙.

(๕) หมวดธาตุมนสิการ การกำหนดรู้ธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม

(๖) หมวดนวสีวิถิกะ การกำหนดรู้ชากศพ ๙ ประเภทมีชากศพที่พองอืด เป็นต้น

๒) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้เวทนาว่าเป็นเพียงเวทนา ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นความรู้สึกเป็นสุข ทุกข์ และวางเฉย (ไม่ทุกข์ไม่สุข)

๓) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้จิตว่าเป็นเพียงจิต ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นจิตที่ประกอบด้วยโลภะ เป็นต้น

๔) ฐัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน การกำหนดรู้สภาวะธรรมว่าเป็นเพียงสภาวะธรรม ไม่ใช่สัตว์ บุคคล เรา ของเรา บุรุษ หรือสตรี และมีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์ไม่ใช่ตัวตน ไม่สวยงาม โดยจำแนกเป็นสภาวะเห็น ได้ยิน เป็นต้น แบ่งออกเป็น ๕ หมวด คือ

(๑) หมวดนิรวรณ การกำหนดรู้นิรวรณ ๕

(๒) หมวดขันธ การกำหนดรู้ขันธ ๕

(๓) หมวดอายตนะ การกำหนดรู้อายตนะ ๑๒

(๔) หมวดโพชฌงค์ การกำหนดรู้โพชฌงค์ ๗

(๕) หมวดสังขะ การกำหนดรู้สังขะ ๔

๓.๒ การพิจารณารูปนาม

นิยามความหมายของรูป-นาม

๑) รูป คือ สิ่งที่จับต้องได้ในอาการกาย ๓๒ ประการ เป็นสภาพที่ทนได้ยาก เป็นสภาพบีบคั้น เปลี่ยนแปลงไปเพราะความเย็นบ้าง เพราะความร้อนบ้าง เพราะความหิวกระหายบ้าง เพราะสัตว์ เหลือบ ยุง ลม แดด และสัตว์เลื้อยคลานกัดต่อยบ้าง รูป อนิจจัง รูปไม่เที่ยง^{๑๔}

อรรถกถาจารย์ได้ให้ความหมายรูปนามไว้ดังนี้ คือรู้รูปนาม เช่น ขณะตาเห็น หูได้ยิน เสียง ขันธ ๕ เกิดขึ้นแล้ว ขันธ ๕ นั้นแหละเป็นรูปกับนาม ตัวอย่างเวลาเห็นนาฬิกา นาฬิกาเป็นรูปตาเป็นรูป เห็นนาฬิกางาม ๆ แล้วสบาย ความสบายนั้นเป็นเวทนา จำนาฬิกาได้ว่างาม ความจำได้นั้นเป็นสัญญา แต่งใจให้งามเป็นสังขาร เห็นนาฬิกา ผู้เห็นเป็นวิญญานคือ จักขุวิญญาน เป็นจิต

^{๑๔} พระมหาสมปอง มุทิโต, คัมภีร์อภิธานวรรณนา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท ประยูรวงศ์พรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗), หน้า ๑๕๐.

ดวงหนึ่งเกิดจากจักขุทวาร ตาเห็นรูปครั้งหนึ่งครบชั้น ๕ พอดีย่อชั้น ๕ เป็น ๒ คือรูปคงเป็นรูปตามเดิม เวทนาสัญญา สังขาร วิญญาณทั้ง ๔ ชั้นนี้ ย่อลงเป็นหนึ่ง เรียกว่านาม เมื่อย่อลงมาในแนวปฏิบัติ จึงเหลือเพียงรูปกับนามเท่านั้น ปัญญาที่รู้ว่า ขณะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้กลิ่น ลิ้นได้รส กายถูก เย็น ร้อน อ่อน แข็ง (อาการกาย ๓๒ ประการ) ก็มีเพียง ๒ อย่างเท่านั้น คือมีแต่รูปกับนามเป็นอย่างนี้ทั่วสากลโลก นี่เป็นสัจธรรมแท้ไม่แปรผัน^{๑๕}

ลักษณะที่จตุกกะของรูป^{๑๖}

รูปปนลกฺขณฺ์ มีความเสื่อมสลายไปเป็นลักษณะ

วิกิรณรสฺ์ มีการแยกจากกัน (จิต) ได้เป็นกิจ

ออยยากตปจฺจุปฺภูจฺจณฺ์ มีความเป็นอัพยาทธรรมเป็นผลปรากฏในปัญญาของบัณฑิต

วิญญานปทฺฐจฺจณฺ์ มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้

๒) นาม หมายถึง ธรรมที่รู้จักกันด้วยชื่อ กำหนดรู้ด้วยใจเป็นเรื่องของจิตใจ, สิ่งที่ไม่มียุปร่าง ไม่ใช่รูปแต่น้อมมาเป็นอารมณ์ของจิตได้^{๑๗}

ลักษณะที่จตุกกะของนาม^{๑๘}

นมนลกฺขณฺ์ มีการน้อมไปสู่อารมณ์เป็นลักษณะ

สมฺปโยคฺรสฺ์ มีการประกอบกับจิตและประกอบกันเอง โดยอาการที่เป็น

เอกุปปาทะ เป็นต้น เป็นกิจ

อวินิพฺโภคปจฺจุปฺภูจฺจณฺ์ มีอันไม่แยกจากกันกับจิตเป็นผลปรากฏ

วิญญานปทฺฐจฺจณฺ์ มีวิญญาณเป็นเหตุใกล้

บัญญัติธรรมหรือสมมติบัญญัติ

การกำหนดรูปรูปนามสามารถกำหนดรู้ได้ว่ามีเพียงรูปรูปนามโดยปราศจากสมมติบัญญัติที่เป็นบุคคล เรา ของเรา บุรุษ สตรี การกำหนดรูปรูปนามนั้นเป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษ คือสภาวะลักษณะของรูปรูปนามอย่างแท้จริงกล่าวคือ

^{๑๕} พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจริยะ, **ปรมัตถโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖**, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บจก. วี อินเตอร์, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐.

^{๑๖} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทสนทร), **ลักษณะที่จตุกกะ แห่ง ปรมัตถธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๕๑), หน้า ๔๑.

^{๑๗} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม์, ๒๕๕๖), หน้า ๑๖๑.

^{๑๘} ขุนสรรพกิจโกศล (โกวิท ปัทสนทร), **ลักษณะที่จตุกกะ แห่ง ปรมัตถธรรม**, หน้า ๔๑.

รูป เป็นสภาวะแปรปรวนและไม่รู้อารมณ์

นาม เป็นสภาวะนุ่มไปสู่อารมณ์

วิปัสสนาญาณนี้ยังเป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษของรูปและนามแต่ละอย่าง เช่น

ความแข็งอ่อน เป็นลักษณะพิเศษของธาตุดิน (อาการกาย ๓๒)

การกระทบ เป็นลักษณะพิเศษของผัสสะ

การเสวย เป็นลักษณะพิเศษของเวทนา

การจำได้หมายรู้ เป็นลักษณะพิเศษของสัญญา

การรู้อารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของวิญญาน

อนึ่งลักษณะพิเศษของรูปนามดังกล่าวปรากฏในปัจจุบัน ขณะที่ประกอบด้วยขณะจิต ๓ คืออุปาทกขณะ (ขณะเกิดขึ้น) ฐิตีขณะ (ขณะตั้งอยู่) และกังคขณะ (ขณะดับไป) ไม่ปรากฏในอดีตที่ดับไปแล้วและอนาคตที่ยังมาไม่ถึง ดังนั้นจึงควรกำหนดรูปนามในปัจจุบันขณะเท่านั้น

รู้รูปนามได้ดี คือหาความสงสัยในคำว่ารูปนามจริง ๆ เกิดขึ้นเพราะการปฏิบัติวิปัสสนากรรมฐาน เรียกว่า นามรูปปริจเฉทญาณ เช่น พองกับยุบเป็นคนละอัน หูกับเสียงเป็นคนละอัน จมูกกับกลิ่นเป็นคนละอัน ลิ้นกับรสเป็นคนละอัน เป็นต้น

การรู้เหตุปัจจัยของรูปนาม บางครั้งรูปเป็นเหตุ นามเป็นผลก็มี บางครั้งนามเป็นเหตุ รูปเป็นผลก็มี เช่น ท้องพองขึ้นเสียก่อนแล้วสติจึงตามไปกำหนดทีหลัง หรือตั้งใจจะกำหนดก่อนแล้ว ท้องจึงพองขึ้นไปทีหลัง เป็นต้น เรียกว่าปัจจัยปริคคหญาณ

สรุปว่า รูปคือธรรมชาติที่แตกดับ เมื่อว่าโดยลักษณะที่ติดต่อกันคือการสลายแปรปรวน เป็นลักษณะ มีการแตกแยกกันเป็นกิจ (กับจิต) ได้เป็นกิจ มีความเป็นอัพยาทธรรมเป็นผล มีวิญญานเป็นเหตุใกล้ ส่วนนามเป็นธรรมชาติที่นุ่มไปหาอารมณ์ เมื่อว่าโดยลักษณะที่ติดต่อกันคือการรู้อารมณ์เป็นลักษณะ มีการเกิดก่อนและเป็นประธานในธรรมทั้งปวงเป็นกิจ มีการเกิดขึ้นต่อเนื่องกัน ไม่ขาดสายเป็นผล มีนามรูปเป็นเหตุใกล้ให้เกิดดังนี้ รูป นาม เป็นอาการของธรรมรูปธรรม นามธรรมที่จะต้องพิจารณาให้เห็นแจ้ง คือ รูปนาม การที่จะให้เห็นแจ้งใน รูปนาม ต้องดำเนินการตามนัยแห่ง สติปัฏฐาน วิธีเดียว จะดำเนินการอย่างอื่นใดให้ปรากฏ รูปนาม ตามสภาพแห่งความเป็นจริงนั้นไม่มี

๑. ประเภทของรูปนาม

รูปนามเป็นอารมณ์ที่ใช้ในการพิจารณาให้เกิดปัญญา เรียกว่า วิปัสสนาภูมิ ๖^{๑๙} หรือ ภูมิแห่งปัญญา^{๒๐} เป็นปรมัตถ์อารมณ์ มี ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ อริยสัจ ๔ และปัจจุสมุปปาท ๑๒ เมื่อย่อยลงแล้วคงเหลือ รูปกับนาม เท่านั้น ต่อไปจะได้ยกเฉพาะชั้น ๕ ขึ้น เป็นอุทาหรณ์ในอารมณ์ของวิปัสสนามากกล่าว คือ

การปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา คือการปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นการปฏิบัติโดยการ กำหนดรู้ที่กาย เวทนา จิต ธรรม หรือชั้น ๕ หรือรูปนาม โดยมีบาทฐานจากสีลวิสุทธิติ และจิตวิสุทธิติ (วิปัสสนาขณิกสมาธิ) ในที่นี้จะยกชั้น ๕ อธิบายถึงหลักปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ดังนี้

รูปชั้นเป็นกายานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นรูปธรรม

เวทนาชั้นเป็นเวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นนามธรรม

สัญญาชั้น, สังขารชั้นเป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นนามธรรม

วิญญานชั้นเป็นจิตตานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นนามธรรม

การปฏิบัติชั้น ๕ เป็นธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐาน เป็นทั้งรูปธรรมนามธรรม

รูปชั้นเป็นรูปธรรม ได้แก่ สภาวธรรมที่เป็นรูป

ชั้นที่เหลือ ๔ ชั้น เป็นนามธรรม คือ สภาวธรรมที่ไม่ใช่รูปไม่มีรูปร่างสีสัมผัสวรรณะสังขารปรากฏ เป็นทั้งรูปทั้งนาม เป็นปรมัตถ์ธรรม เป็นอารมณ์ของวิปัสสนาคือกำลังปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะเท่านั้น เช่น ในขณะที่จิตเห็นรูปทางตา จักขุปสาทรูป เป็นเหตุให้เห็นรูปปารมณฺ์ ที่มากระทบจักขุปสาท ทั้งรูปปารมณฺ์ทั้งจักขุปสาทเป็นรูปชั้น ส่วนผู้เห็นรูปปารมณฺ์ คือจิต เป็นวิญญานชั้น การเสวยรูปปารมณฺ์เป็นเวทนาชั้น ความจำสีสัมผัสวรรณะของรูปปารมณฺ์ เป็นสัญญาชั้น ความดีใจหรือเสียใจในรูปปารมณฺ์เป็นสังขารชั้น การเห็นทุกครั้ง ชั้น ๕ ปรากฏพร้อมกันทุกครั้ง ทางหู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่นเดียวกัน ผู้มีสติควบคุมจิตกำหนดรู้ให้ทันชั้น ๕ ตามความเป็นจริงจึงเป็นอารมณ์วิปัสสนา ดังนั้น จำเป็นต้องกำหนดรู้ให้ทันให้ถูกทุกครั้งทุกอารมณ์ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ขณะนั่งสมาธิกำหนดรู้ดูอาการไหวเคลื่อนของท้อง กำหนดรู้ว่า พองหนอยุบหนอ กำหนดไปตามปัจจุบันอารมณ์ จนเห็นแจ้งไตรลักษณ์แห่งรูปนามที่ปรากฏอยู่นั้นตามเป็นจริง ด้วย

^{๑๙} ฉันทนา อุตสาหลักษณ์, พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทธนรัชการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๘๗-๘๓.

^{๒๐} พระพุทธโฆสเถร, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๗๒๐.

ความเพียร มีสัมปชัญญะ มีสติย่อมปรากฏญาณปัญญาที่เรียกว่าโสฬสญาณ (ญาณ ๑๖)^{๒๑} ซึ่งเป็นสภาวะของการปฏิบัติวิปัสสนา^{๒๒} ตามลำดับญาณ ซึ่งจะกล่าวถึงในเรื่องต่อไป

๒. สมาธิที่ใช้ในการพิจารณารูปนาม

สมาธิที่อบรมดีแล้วเป็นเครื่องอบรมปัญญาเป็นเหตุทำอาสวกิเลสให้สิ้นไป ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในสมาธิภาวนาสูตว่า “สมาธิภาวนาที่บุคคลเจริญทำให้มากแล้วย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นอาสวะ”^{๒๓} สมาธิภาวนาในที่นี้ ก็คือวิปัสสนาขณิกสมาธินั่นเอง

ขณิกสมาธิเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา ตามที่ท่านกล่าวอานิสงส์สมาธิไว้ ๕ ประการ ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค และใน ๕ ประการนั้นมีอยู่ประการหนึ่งว่า สมาธิภาวนาอันแน่นแฟ้นก็ดี (อัปปนาสมาธิ) สมาธิภาวนาเป็นแต่เฉียด ๆ โดยนัยแห่งความบรรลุปลอดโปร่งในที่คับแคบก็ดี แห่งปุถุชนผู้เสาะ ผู้ออกจากสมาบัติแล้วเจริญโดยหมายใจว่า จักเห็นแจ้งด้วยจิตอันมั่นคง ชื่อว่า มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา ในอานิสงส์ข้อนี้ท่านหมายรวมถึงวิปัสสนาสมาธิ คือขณิกสมาธิซึ่งมีลักษณะคล้ายอุปจารสมาธิรวมอยู่ด้วย

สำหรับบุคคลผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาแล้ว เมื่อศรัทธา วิริยะ สติ สมาธิและปัญญาแก่กล้าเต็มที่แล้ว สมาธิของบุคคลนั้นย่อมเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง การกำหนดย่อมเป็นไปอย่างต่อเนื่อง และชัดเจนมากนิเวศน์ที่จินตนาการยึดอารมณ์นั้น ๆ ไม่สามารถที่จะไหลเข้ามาในระหว่างแห่งทำสมาธินั้นได้ ในช่วงเวลาเช่นนั้นเอง สมาธิที่มีการอยู่ตั้งมั่นในอารมณ์รูปนามทุก ๆ ครั้งที่ผู้ปฏิบัติกำหนด ย่อมแก่กล้าและปรากฏชัดอย่างเต็มที่ ก็สมาธิ เช่นนี้ท่านเรียก ขณิกสมาธิ หมายถึง สมาธิที่ตั้งมั่นอยู่ในช่วงที่จิตอยู่ในการกำหนดเท่านั้น

การพัฒนาการของขณิกสมาธิในการเจริญวิปัสสนา จะเกิดขึ้นแก่โยคีผู้เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ (วิปัสสนาญาณิกบุคคล) ไปพร้อมกับองค์ประกอบทั้ง ๓ นับตั้งแต่โยคีบุคคลใช้สติกำหนดรู้ อารมณ์ที่เป็นปรมาตถ์ในฐาน ๔ คือ กาย เวทนา จิต และธรรม จนนิเวศน์ ๕ สงบระงับลงไป และจิตตั้งมั่นอยู่เป็นขณะ ๆ แต่ไม่แนบแน่นในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่งเหมือนสมาธิในสมถกรรมฐาน เมื่อสมาธิแก่กล้าขึ้น ระดับของสมาธิจะสูงขึ้นตามความแก่กล้านั้น คือ เป็นสมาธิในทริย ในอินทริย ๕ เป็นสมาธิพละในพละ ๕ เป็นสมาธิสัมโพชฌงค์ ในโพชฌงค์ ๗ และเป็นสัมมาสมาธิในมรรคมืองค์ ๘

^{๒๑} ฝ่ายวิชาการอภิปรัชชาบัณฑิตศึกษา (หลักสูตรชั้นมัธยมศึกษาตอนปลาย), วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิธรรมศึกษา, จัดพิมพ์, ๒๕๒๘), หน้า ๒๔๖.

^{๒๒} ดูรายละเอียดใน ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔/๕๔๔.

^{๒๓} อง.จตุกก. (ไทย) ๒๑/๔๑/๖๘.

ธรรมเหล่านี้เป็นธรรมในโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ซึ่งสามารถเห็นแจ้งพระไตรลักษณ์ และละอวิชชา ตัณหา อุปาทาน เป็นต้น ได้ชั่วคราวในวิปัสสนาญาณที่เป็นโลกียะ คือ นามรูปปริเฉทญาณ ถึง อนุโลมญาณ แต่เมื่อเข้าสู่มรรคญาณ ขณิกสมาธิจะมีกำลังเทียบเท่าอัปปนาสมาธิ ซึ่งสามารถ สนับสนุนให้ปัญญาละกิเลสได้เด็ดขาด (สมุจเฉทปหาน)

การปฏิบัติวิปัสสนาอาศัยเฉพาะขณิกสมาธิ ดำเนินปฏิบัติไปจนขณิกสมาธิแนบแน่นมี กำลังเทียบเท่ากับอัปปนาสมาธิ ซึ่งเป็นกำลังสมาธิของฌาน ดังที่ พระธัมมपालเถระได้อธิบาย ไว้ตั้งนี้ องค์ธรรมของสมณะควรที่จะถือเอาเพียงขณิกสมาธิที่เกิดพร้อมวิปัสสนาเท่านั้น แม้วิปัสสนาซึ่งมี ความแก่กล้าในขณะที่ประกอบกับสมาธิดังกล่าว ก็ควรจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ วิปัสสนา ระดับสูง วิปัสสนาระดับปานกลาง และวิปัสสนาระดับต้น ดังนี้

(๑) สมาธิ และวิปัสสนาระดับสูง หมายถึง สมาธิ และวิปัสสนาขั้นสูง นั้นเป็นวิปัสสนาญาณ ที่เริ่มตั้งแต่กัณฺเฑยญาณ ซึ่งเป็นวิปัสสนาญาณที่บริบูรณ์แก่กล้าถึงขั้นสูง อนึ่ง ตั้งแต่กัณฺเฑยญาณ เป็นต้น ไปนั้น ขณิกสมาธิก็จะเกิดขึ้นเป็นสมาธิขั้นสูงเช่นกัน

(๒) สมาธิ และวิปัสสนาระดับปานกลาง หมายถึง วิปัสสนาเริ่มตั้งแต่อุทฺทพยฺพยญาณ จำเดิมแต่อุทฺทพยฺพยญาณขึ้นไปนั้น ขณิกสมาธิระดับปานกลางก็จะเกิดขึ้น

(๓) สมาธิ และวิปัสสนาระดับต้น หมายถึง สมาธิ และวิปัสสนาระดับอ่อน ๆ เริ่มตั้งแต่ ช่วงที่นามรูปปริเฉทญาณแก่กล้า วิปัสสนาก็จะได้ชื่อว่าบริบูรณ์เช่นกัน ตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ นั้น ขณิกสมาธิระดับอ่อนก็จะเกิดขึ้นด้วยอำนาจของขณิกสมาธิ นิรวรณ ความตรึกนึกคิดทั้งหลายก็ ไม่สามารถแทรกเข้ามาในระหว่างแห่งจิตกำหนดได้ จิตที่ทำหน้าที่กำหนดพิจารณาย่อมนิวิสุทฺธิ หมดจดจากนิรวรณทั้งหลาย ฉะนั้น ญาณทั้งหลายมี นามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้น ย่อมเกิดขึ้นใน ลักษณะที่รู้สภาวลักษณะของรูปนามทั้งหลาย นั่นเอง ก็ขณิกสมาธิซึ่งมีลักษณะคล้ายกับอุปปจารสมาธิ ในแง่ของความหมดจดจากนิรวรณเหมือนกันนั้น ย่อมเกิดขึ้นแน่นอน โดยเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้นไป เพราะถ้าขณิกสมาธิดังกล่าวไม่เกิดขึ้น โยคีย่อมนิวิสุทฺธิตามสภาวะที่เป็นจริงได้เลย แม้แต่บุคคลที่เจริญวิปัสสนาล้วน ๆ ก็ได้เข้าถึงสมาธิดังกล่าว โดยเริ่มตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณนั้น เช่นกัน ก็ขณิกสมาธิที่มีลักษณะเช่นนี้นั้น ได้ชื่อว่าเป็นจิตตวิสุทฺธิ และเป็นสมาธิที่มีอุปการะแก่ ญาณทั้งหลายมีนามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้น เป็นอย่างมาก^{๒๔}

^{๒๔} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุณี, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๖๙.

เมื่อขณิกสมาธิแก่กล้ามากขึ้น ความตั้งมั่นแห่งจิตดูจตุจตุในสมถภาวนาย่อมเกิดขึ้น แม้ อารมณ์ที่เป็นรูป-นามจะเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพที่ปรากฏชัด ความตั้งมั่นก็คงอยู่อย่างนั้น ลำดับจิต ที่เกิดก่อนและลำดับจิตที่เกิดภายหลังมีกำลังทัดเทียมกัน สมาธิตั้งกล่าวต่างจากสมาธิในสมถภาวนา

สมถสมาธิรับรู้อารมณ์บัญญัติอย่างเดียว ไม่ปรากฏความเป็นรูป-นาม ทั้งปราศจาก สภาวะของพระไตรลักษณ์ แต่สมาธิของวิปัสสนารับรู้อารมณ์ปัจจุบันที่เปลี่ยนแปลงได้ตลอด ทั้ง ปรากฏความเป็นรูป-นาม เมื่อญาณแก่กล้าขึ้นก็จะหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ที่รู้เห็นความเกิดดับ ดัง ข้อความในคัมภีร์มหาภูทิกว่า “สมาธิที่ตั้งอยู่ชั่วขณะ โดยแท้จริงแล้ว สมาธินั้นดำเนินไปในอารมณ์ ด้วยอาการเดียวอย่างต่อเนื่อง ไม่ถูกนิเวรณที่เป็นปฏิปักษ์กันครอบงำ ย่อมตั้งจิตไว้มั่นเหมือนฉนวน สมาธิที่ยังลงแล้ว”^{๒๕}

ขณิกสมาธิก็สามารถตั้งจิตไว้มั่น มีกำลังมากเท่ากับอุปปจารสมาธิได้ เพราะขณะกำหนด อารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองกิเลสนิเวรณเข้าไม่ได้ เมื่อกำหนด ติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ขณะนั้นใจสงบก็ตั้งอยู่ได้นานเหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทฺทยัพพญาณ, ฅงคญาณเป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากเทียบเท่ากับอัปนาสมาธิ เพราะ ปราศจากปฏิปักษ์คือกิเลสนิเวรณ ฉะนั้น ขณิกสมาธิคือการที่ใจสงบตั้งอยู่นาน ๆ ได้ นี้ก็เรียกว่า จิตตวิสุทฺธิ^{๒๖}

วิปัสสนาขณิกสมาธิ มีอารมณ์เป็นปรมาตฺถรูป, นาม ตั้งสติกำหนดทุกสิ่งทุกอย่าง อาการ ต่าง ๆ เช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บ การปวด การคิด การนึก เป็นต้น อารมณ์ใดปรากฏชัดเจน ก็ตั้งสติกำหนดอารมณ์นั้นจนได้สมาธิชั่วขณะหนึ่ง สมาธิชั่วขณะนี้แหละเรียกว่า ขณิกสมาธิ

ขณิกสมาธินี้ใจสงบชั่วครั้งชั่วคราว แต่สมาธิกำลังแก่กล้าเข้าก็สามารถบรรลุถึง โลกุตตรอัปนาสมาธิได้ คือ มรรค, ผล, นิพพานได้ อุปมาเหมือนกับเม็ดงาที่มีขนาดเล็กมาก มี น้ำมันน้อยยังไม่พอใช้ แต่ว่าหลายเม็ดรวมกันแล้วก็ได้น้ำมันมาก ข้อนี้ฉันท วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ ฉันทนั้น โยคีบุคคลมีจิตใจไปถึงที่ไหน ก็ตั้งสติกำหนดที่นั่น ได้ขณิกสมาธิเกิดขึ้นมาทันที ไม่เรียกว่า ใจฟุ้งซ่าน บางคนเข้าใจว่าวิปัสสนานี้ต้องตั้งสติกำหนดเพ่งอารมณ์อยู่อย่างเดียว ใจก็จะสงบมีสมาธิ ดี เมื่อมีอารมณ์อื่นเช่น การเห็น การได้ยิน การเจ็บ การปวด การคิด การนึก เป็นต้น แทรกเข้ามา

^{๒๕} วิสุทฺธิ.ฎีกา (บาลี) ๑/๔๐๙.

^{๒๖} พระภิกษุทันตะ อาสภมหาเถระ อัคคมหากัมมัฏฐานาจริยะ, วิปัสสนาที่ปณีฎีกา, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด มหาชน, ๒๕๕๔), หน้า ๗๐.

ก็ไม่ยอมกำหนดเพราะเกรงว่าถ้ากำหนดตาม ใจจะฟุ้งซ่านเสียสมาธิ การเข้าใจอย่างนี้เป็น การเข้าใจผิด เพราะสมาธินั้นเป็นสมถสมาธิ แสดงว่าผู้นั้นมิได้เข้าใจในวิปัสสนาขณิกสมาธิเลย

สรุปได้ ขณิกสมาธิ ไม่ใช่ใจสงบได้ด้วยอาศัยอุปปจารสมาธิและอัปนาสมาธิฝ่ายเดียว วิปัสสนาขณิกสมาธิก็ให้ใจสงบตั้งอยู่ได้เหมือนกัน ขณิกสมาธิมีกำลังมากเท่ากับอุปปจารสมาธิแล้ว กำหนดอารมณ์อันหนึ่งกับอีกอันหนึ่งนั้น ระหว่างกลางอารมณ์ทั้งสองก็เลสนิรวรณ์เข้าไม่ได้ เมื่อกำหนดติดต่อกันอยู่เรื่อยไป ขณะนั้นใจสงบก็ตั้งอยู่ได้นาน ๆ เหมือนกัน และเมื่อผู้ปฏิบัติเข้าถึงอุทฺทพพญญาณ ฅงคญาณเป็นต้น วิปัสสนาขณิกสมาธิแก่กล้ายิ่งขึ้น มีกำลังมากคล้าย ๆ กับอัปนาสมาธิ เพราะปราศจากปฏิบัติคือกิเลสนิรวรณ์ ฉะนั้น ขณิกสมาธิคือการที่ใจสงบตั้งอยู่นาน ๆ ได้นี้ก็เรียกว่า จิตตวิสุทฺธิ

๓.๓ วิสุทฺธิ ๗ และโสฬสญาณ

ผลของการพิจารณารูปนามตามสติปัฏฐาน ๔ ที่ได้จากการปฏิบัติกำหนดรู้ที่ถูกต้อง ต้อง ย่อมเกิดปัญญาที่หยั่งรู้ด้วยการเจริญวิปัสสนาเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง หรือปัญญาที่เกิดจากการหยั่งรู้ มี ๑๖ ชั้น เรียกว่า โสฬสญาณ คือลำดับญาณที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ประกอบด้วยช่วงทางแห่งความบริสุทธิ์ ๗ ระยะ เรียกว่า วิสุทฺธิ ๗

๑. วิสุทฺธิ

วิสุทฺธิ^{๒๗} คือ ความสะอาดหมดจด ความบริสุทธิ์แห่งจิต จิตที่ปราศจากกิเลสอย่างหยาบอย่างกลาง อย่างละเอียด ที่เป็นไปทางกาย ทางจิต และปัญญา เป็นทางดำเนินไปสู่พระนิพพาน วิสุทฺธิเป็นผลเนื่องมาจากเหตุที่ปฏิบัติตามหลักสติปัฏฐาน ๔ เป็นหลักปฏิบัติในการอบรมจิตเพื่อเกิดปัญญา เมื่อจิตระลึกสภาวะธรรมล้วน ๆ และมีสมาธิตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรม ปัญญาที่เกิดร่วมกับสติและสมาธิย่อมพัฒนาแก่กล้าขึ้นตามลำดับ ปัญญาดังกล่าวเรียกว่า ภาวนามยปัญญา วิสุทฺธิ ๗ เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์ประกอบด้วย ๗ ระยะ ดังนี้

๑) ศิลวิสุทฺธิ ความบริสุทธิ์ของศีล หมายถึง ในการเจริญสติปัฏฐาน ๔ หน้าที่ของศีล คือ ละกิเลสอย่างหยาบที่ล่วงออกมาทางกาย ทางวาจา มิให้เกิดขึ้น ศิลบริสุทธิ์ ท่านจำแนกไว้เป็น ๔ เรียกว่า จตุปาริสุทฺธิศีล คือ ปาฏิโมกขสังวรศีล อินทริยสังวรศีล อาชีวนิพาสังวรศีล ปัจจยสันนิสิตศีล

^{๒๗} พุ.ธ. (ไทย) ๒๕/๒๗๗/๑๑๘.

๒) จิตตวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ของจิต หมายถึง จิตที่ปราศจากมลทิน คือ นิเวรณ ๕ โดยใช้สติเข้ากำกับควบคุมจิต ให้ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ใดอารมณ์หนึ่ง จนเกิดเป็นสมาธิเป็นขั้น ๆ ผ่านญาณโดยลำดับ ทั้งสมถะและวิปัสสนา

๓) ทิณฺฐวิสุทธิ ความบริสุทธิ์แห่งความเห็น เห็นรูปเห็นนามตามความเป็นจริง

๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยการข้ามพ้นความสงสัย

๕) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นว่าเป็นทางปฏิบัติที่ถูกและทางปฏิบัติที่ไม่ถูก

๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ ความบริสุทธิ์ด้วยความรู้ความเห็นหนทางที่จะเดินไปในธรรมที่บริสุทธิ์แล้ว

๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ เป็นวิสุทธิของปัญญา เป็นปัญญาความรู้ขั้นสุดท้าย คือเป็นปัญญาที่แจ้งพระนิพพาน หรือแจ้งอริยสัจ ๔

กล่าวได้ว่า วิสุทธิ คือ ความบริสุทธิ์, ความหมดจด, การชำระสัตว์ให้บริสุทธิ์ด้วย การบำเพ็ญไตรสิกขาให้บริบูรณ์เป็นขั้น ๆ ไปโดยลำดับจนบรรลุจุดหมาย คือ พระนิพพาน มี ๗ ขั้น คือ (๑) สीलวิสุทธิ (๒) จิตตวิสุทธิ (๓) ทิณฺฐวิสุทธิ (๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ (๕) มรรคามรรคญาณทัสสนวิสุทธิ (๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ (๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ^{๒๘}

๒. โสฬสญาณ

เมื่อปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ตามที่ประกอบด้วยทางแห่งความบริสุทธิ์ ๗ ระยะ จนมีสติ แก่กล้า สามารถพิจารณาเห็นสภาวะธรรมของรูปนามตามความเป็นจริงได้แล้ว ย่อมเกิดปัญญาหรือที่เรียกว่าญาณ ญาณ คือ ความรู้ลึกซึ้งด้วยปัญญา หรือการหยั่งรู้ที่ได้จากการเจริญวิปัสสนาภาวนา มีทั้งหมด ๑๖ ขั้น เรียกว่า โสฬสญาณ ๑๖ คือลำดับญาณที่เกิดขึ้นตามความเป็นจริงแก่ผู้ปฏิบัติวิปัสสนาล้วน ๆ หรือที่เรียกว่า การเจริญสุทธญาณิกวิปัสสนา ได้แก่ ผู้ที่ดำเนินไปสู่มรรค ผล และนิพพาน ด้วยวิปัสสนาญาณล้วน ๆ วิปัสสนาญาณ คือ ความหยั่งรู้ที่เกิดขึ้นแก่ผู้เจริญวิปัสสนาตามลำดับ ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุด มี ๑๖ ประการ ดังต่อไปนี้

๑) นามรูปปริจเฉทญาณ คือ ญาณกำหนดรู้อรูปและนาม หรือ ญาณกำหนดรูปนามให้แยกออกจากกันไป สามารถกำหนดรู้ได้ว่ามีเพียงรูปนามโดยปราศจากสมมุติบัญญัติที่เป็นบุคคล

^{๒๘} พระมหาสมศรี เตชธมโม (ทักษิณ), “ศึกษาความสอดคล้องระหว่างวิสุทธิ ๗ กับ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), บทคัดย่อ.

เรา ของเรา บุรุษ สตรี การกำหนดรูปนามนั้น เป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษ คือ สภาวะลักษณะของรูปนามอย่างแท้จริง กล่าวคือ รูปเป็นสภาวะแปรปรวนและไม่รู้อารมณ์ นามเป็นสภาวะนุ่มไปสู่อารมณ์ คือรู้อารมณ์ นอกจากนี้ยังเป็นการรู้เห็นลักษณะพิเศษของรูปและนามแต่ละอย่าง เช่น

- ความแข็ง/อ่อน เป็นลักษณะพิเศษของธาตุดิน
- การกระทบ เป็นลักษณะพิเศษของผัสสะ
- การเสวย เป็นลักษณะพิเศษของเวทนา
- การจำได้หมายรู้ เป็นลักษณะพิเศษของสัญญา
- การรู้อารมณ์ เป็นลักษณะพิเศษของวิญญาน

การเห็นรูปนามหรือขั้น ๕ ปัจจุบันนี้ ไม่ใช่การเห็นด้วยตาเนื้อ แต่เป็นการเห็นด้วยตาญาณ (วิปัสสนาญาณ) ว่ามีแต่ขั้น ๕ หรือรูปนามตามที่เห็นประจักษ์อยู่นี้เท่านั้น ความเห็นเช่นนี้ เรียกว่า ทัณฺเฑวิสุทฺธิ ความหมดจดแห่งความเห็น เพราะขจัดความเห็นผิดว่ามีตัวตน (อัตตทัณฺเฑ) นับเป็นวิปัสสนาสัมมาทัณฺเฑเบื้องต้น

๒) ปัจจัยปริคคหญาณ คือ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามที่เกิดภายในตน โดยเข้าใจว่ามีเพียงรูปนามที่เป็นผลเกิดจากรูปนามที่เป็นเหตุ หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันแล้วรู้เห็นสภาวะแท้จริงของรูปนาม ย่อมเข้าใจเหตุเกิดของรูปนามได้ตามสมควร ย่อมรู้เห็นว่ารูปนามในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต เกิดจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกัน โดยปราศจากอำนาจเหนือธรรมชาติที่ดลบันดาลให้เกิดขึ้น ความรู้เช่นนี้ เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทฺธิ คือความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย

๓) สัมมสนญาณ คือ ญาณที่พิจารณาเห็นว่าขั้น ๕ หรือรูปนามนี้ ล้วนตกอยู่ในสามัญลักษณะที่มีอยู่ในสรรพสัตว์โดยทั่วถึงกัน ได้แก่ อนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ อนัตตา ความไม่ใช่ตัวตน ผู้ที่รู้เห็นความไม่เที่ยงเป็นต้นจากประสบการณ์ของตนแล้วย่อมอนุมานรู้ลักษณะดังกล่าวของรูปนามที่ตนมิได้เห็นประจักษ์ ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า “ปัญญาในการกำหนดรวมสภาวะธรรมอดีต อนาคต และปัจจุบัน ชื่อว่า สัมมสนญาณ (ปัญญาในการพิจารณา)”

เมื่อผู้ปฏิบัติบรรลุถึงสัมมสนญาณนี้แล้ว จะเกิดปัญญารู้ว่าขั้น ๕ หรือรูปนามนี้ตกอยู่ในสามัญลักษณะ การหยั่งเห็นไตรลักษณ์นี้เป็นการเห็นด้วยญาณโดยประจักษ์ตามที่เป็นจริง ขั้นทั้ง ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน แต่ละขั้นล้วนเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาด้วยกันทั้งสิ้น

๔) อุทยัพพญาณ คือ ปัญญาที่รู้เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนามปัจจุบัน ดังปรากฏในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า “ปัญญาในการพิจารณาเห็นความแปรผันแห่งธรรมทั้งหลาย ที่

เป็นปัจจุบัน ชื่อว่า อุท্থัพพยานุปีสสนาญาณ คือ ญาณที่พิจารณาเห็นความเกิดและความดับ ”
อุท্থัพพยานุญาณนี้ แบ่งออกเป็น ๒ ระดับ คือ

(๑) ตรุณอุท্থัพพยานุญาณ คือ วิปัสสนาระดับต้น มีกำลังญาณอ่อนจะปรากฏ
วิปัสสนูปกิเลส คือ สิ่งที่ทำให้วิปัสสนาหม่นหมอง ๑๐ ประการ คือ (๑) โอภาส (แสงสว่าง) (๒) ปีติ
(ความอิ่มใจ) (๓) ญาณ (ความรู้) (๔) ปัสสัทธิ (ความสงบกายและใจ) (๕) สุข (ความสุข) (๖) อธิโมกษ์
(ศรัทธาที่แรงกล้า) (๗) ปัคคัยหะ (ความเพียรอย่างแรงกล้า) (๘) อุပ္ปฏฐาน (เกิดสติแก่กล้า) (๙) อุเบกขา
(ความวางเฉย) (๑๐) นิกันติ (ความยินดีจิตใจ)

(๒) พลวอุท্থัพพยานุญาณ คือ วิปัสสนาระดับแก่กล้า มีกำลังญาณสามารถละ
ความสำคัญผิดในวิปัสสนูปกิเลสทั้ง ๑๐ ประการได้ คือรู้เห็นว่า รูปนามเกิดขึ้นแล้วดับไปทันทีอย่าง
รวดเร็ว การรู้เห็นความเกิดดับอย่างรวดเร็วทุก ๆ ขณะที่กำหนดรู้นี้จึงเป็นอุท্থัพพยานุญาณที่พ้นไป
จากวิปัสสนูปกิเลส

๕) รั้งคญาณ คือ ปัญญาในการพิจารณาอารมณ์แล้วเห็นความดับ (ญาณที่พิจารณา
เห็นความดับ) หรือ ปัญญาที่กำหนดเห็นความดับไปของรูปนามมากมาย หรือ ปัญญาที่รู้เห็นความ
ดับไป รู้เห็นเฉพาะความดับไปของรูปนามเท่านั้น ผู้ที่บรรลุรั้งคญาณแล้ว ย่อมไม่เกิดอวิชชา
ตัณหา อุปาทาน กรรม ภพใหม่ และขันธในอารมณ์ทุกอย่างที่รู้เห็นว่าดับไปด้วยรั้งคญาณ

๖) ภยญาณ คือ ปัญญาที่พิจารณารู้เห็นว่ารูปนามเป็นสิ่งที่น่ากลัว เพราะเป็นสิ่งที่
ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่เป็นไปในอำนาจของใคร มีแต่แตกสลายไปอย่างเดียว ดังข้อความในคัมภีร์
ปฏิสัมภิทามรรคว่า “ปัญญาในการพิจารณาเห็นสังขารปรากฏโดยความเป็นภัย” ภยญาณนี้เป็น
ปัญญาที่ประกอบด้วยความกลัวในรูปนามที่ดับไปทุก ๆ ขณะที่เราเห็น เป็นญาณที่สำคัญว่าน่ากลัว
ในอารมณ์ที่พิจารณาเห็น และมีการกำหนดเห็นรูปนามเป็นภัยปรากฏโดยความเป็นสิ่งที่น่ากลัว
เป็นลักษณะ

๗) อาทีนญาณ คือ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นรูปนามมีแต่โทษไม่มีคุณ เห็นขันธ ๕
หรือรูปนามนั้นว่าเป็นสิ่งที่มีแต่ทุกข์โทษโดยฝ่ายเดียว ไม่มีที่พึ่ง ไม่มีที่หลบหลีก ไม่มีส่วนใดที่น่า
ปรารถนาเลย ขันธ ๕ เป็นเหมือนผี เหมือนโรค ผู้ที่อาศัยขันธ ๕ อยู่ จะรู้สึกเหมือนอยู่ในป่าอันเต็มไปด้วย
สัตว์ร้ายล้วนแต่ที่น่ากลัวอย่างยิ่ง ไม่ว่าจะกำหนดครั้งใดก็พบแต่ของไม่ดีเป็นทุกข์โทษทั้งสิ้น

๘) นิพพิทาญาณ คือ ญาณที่พิจารณาเห็นสังขารว่ามีโทษจนเกิดความเบื่อหน่าย
หรือ ปัญญาที่รู้เห็นรูปนามว่าน่าเบื่อหน่าย ในขณะที่ผู้ปฏิบัติธรรมย่อมเข้าใจว่ารูปนามที่กำหนด
รู้อยู่ที่น่าเบื่อหน่ายเพราะรู้เห็นโทษด้วยอาทีนญาณนั่นเอง แม้จะพิจารณาถึงสิ่งใดสิ่งหนึ่งก็รู้สึก

ว่าน่าเบื่อหน่าย แม้แต่ความฟุ้งซ่านก็ยังน่าเบื่อหน่าย ญาณที่ ๖-๗-๘ นี้ มีลักษณะเห็นโทษภัยของรูปและนามเหมือนกัน ต่างกันโดยความเป็นญาณระดับอ่อน ระดับปานกลาง และระดับแก่กล้าตามลำดับ สิ่งสำคัญต้องเป็นความเบื่อหน่ายโดยการกำหนดรู้รูปนามจริง ๆ

๙) มุญจิกัมยตาญาณ คือ ปัญญาที่ปรารถนาจะพ้นไป หรือ ญาณอันคำนึงด้วยใคร่จะพ้นไปเสีย เมื่อเบื่อหน่ายสังขารทั้งหลายแล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น หรือ ญาณที่ต้องการพ้นไปจากสังขาร ที่เกิดความรู้สึกปรารถนาจะพ้นอยากจะหนีไปให้พ้นจากชั้น ๕ หรือรูปนามที่น่าเบื่อหน่าย เหมือนปลาติดอยู่ในอวน กบที่อยู่ในปากงู หรือ ไก่ป่าที่ถูกขังไว้ในกรง เป็นต้น

๑๐) ปฏิสังขยาญาณ คือ ญาณที่พิจารณาหาทาง เพื่อมองหาอุบายที่จะปลดปล่อยออก หรือ ปัญญาที่กำหนดรู้โดยหวนกลับไปพิจารณาชั้น ๕ โดยไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาขึ้นมาโดยลำดับ ก็จะได้เห็นไตรลักษณ์ของชั้น ๕ แจ่มแจ้งชัดเจนยิ่งขึ้น พร้อมทั้งจะหนีไปเสียให้พ้นจากชั้น ๕ เมื่อบรรลุถึงญาณนี้แล้วย่อมมีใจอาจหาญ เกิดความขะมักเขม้นในการปฏิบัติ

๑๑) สังขารุเปกขาญาณ คือ จิตวางเฉยในรูปนาม หรือ ปัญญาวางเฉยในสังขาร โดยไม่ต้องจดจ่อให้รู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตนของรูปนาม แต่สามารถกำหนดรู้ได้เองตามธรรมชาติโดยไม่รู้สึกว่ามีตัวตนของผู้กำหนดรู้ และสามารถรู้เห็นความดับหรือความไม่เที่ยงเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งได้ชัดเจนทุกขณะ เป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย

๑๒) อนุโลมญาณ คือ ญาณอันเป็นไปโดยอนุโลม ได้แก่ การหยั่งรู้ร้อยสัจทั้ง ๔ เป็นญาณที่มีกิจเห็นพ้องต่อกันกับวิปัสสนาญาณเบื้องต้น ตั้งแต่อุทัพพญาณเป็นต้นมา จนถึง สังขารุเปกขาญาณ รวมเป็น ๘ ญาณด้วยกัน และเป็นญาณที่มีกิจอนุโลมตามโพธิปักขิยธรรม ซึ่งเป็นธรรมที่ทำให้บรรลุอรหัตตผล อริยผลโดยไม่ขัดกัน

๑๓) โคตรภูญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ที่เป็นรอยต่อระหว่างการข้ามพ้นจากภาวะปุถุชนเข้าสู่ภาวะอริยบุคคล ตัดกระแสเชื้อของปุถุชน รับเอาความดับสังขารคือพระนิพพานเป็นอารมณ์ โดยสละทิ้งสังขารที่กำหนดรู้อยู่ เป็นญาณที่ข้ามโคตรปุถุชน ก้าวขึ้นสู่แดนอริยชน ตัดโลกิยารมณ์ทั้งหมด ตัดโคตรปุถุชนให้หมดสิ้นไม่เหลือ เหมือนการตัดต้นไม้อัดให้ขาดทั้งรากฝอยและรากแก้ว โคตรภูญาณนี้นับเข้าในญาณทัสสนวิสุทธิ เพราะรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์

๑๔) มรรคญาณ คือ ญาณในอริยมรรค หรือปัญญาสูงสุดที่กำหนดกิเลสเป็นเหตุให้บรรลุความเป็นพระอริยบุคคลชั้นหนึ่ง ๆ เป็นปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพาน และตัดขาด

จากกิเลสเป็นสมุจเฉตปหานคือการปหานอย่างเด็ดขาด มรรคญาณนี้ไสวณิพพานเป็นอารมณ์ เป็นฝ่าย โลกุตตระ เห็นอริยสัจ ๔ อย่างแจ่มชัด เป็นวิสัยแห่งภาวานามยปัญญา

๑๕) ผลญาณ คือ ญาณในอริยผล เป็นญาณที่เกิดขึ้นในลำดับต่อจากมรรคญาณและเป็นผลของมรรคญาณนั้น ผู้ที่บรรลุมรรคญาณนี้แล้วได้ชื่อว่าเป็นพระอริยบุคคลชั้นนั้น ๆ มีพระโสดาบัน เป็นต้น เป็นปัญญาที่กำหนดจนรู้เห็นพระนิพพานโดยเสวยผลแห่งสันติสุข ธรรมชาติอันบริสุทธิ์ปรากฏตัวขึ้น เป็นความสว่าง บริสุทธิ์ จิตหมดความปรุงแต่ง หมดการแสวงหา หมดกิริยาของจิต แต่ไม่ใช่หมดความรู้สึกอันเป็นการขาดสติสิ้นเชิง

๑๖) ปัจจเวกขณะญาณ คือ ญาณหยั่งรู้ด้วยการพิจารณาทบทวน สำนวญมรรค ผลกิเลสที่ละแล้ว กิเลสที่เหลืออยู่ และพระนิพพาน รวมเป็น ๑๖ ญาณด้วยกัน ทั้งญาณที่เป็นโลกียะและโลกุตตระ แต่พระอรหันต์ไม่มีการสำรวทบทวนดูกิเลสที่เหลืออยู่ เพราะละกิเลสได้หมดแล้ว

วิปัสสนาญาณทั้ง ๑๖ ชั้นนี้ เป็นผลของการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน ๔ ด้วยการมีสติระลึกรู้เท่าทันในสภาวะธรรมปัจจุบัน มีสติคอยพิจารณาอยู่ในกาย เวทนา จิต และสภาวะธรรม กำหนดจดจ่ออย่างต่อเนื่องแล้ว ก็จะเกิดปัญญาญาณ สามารถหยั่งเห็นรูปรูปนามโดยความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตถน สามารถเข้าถึงมรรค ผล นิพพานได้ เข้าถึงความเป็นผู้หมดจด ความเป็นผู้บริสุทธิ์ หมดจดจากอาสวะกิเลส และมลทินเครื่องเศร้าหมองทางใจทั้งหลายทั้งปวงได้

๓.๔ การพิจารณารูปนามในปัจจยปริคคหญาณ

๑. ปัจจยปริคคหญาณ

ปัจจย แปลว่า เหตุและผล ปริคคห แปลว่า กำหนดรู้ ญาณ แปลว่า ปัญญา

“ปัจจยปริคคหญาณ”^{๒๙} แปลว่ามีปัญญากำหนดรู้ทั้งเหตุและผล เหตุคือสิ่งที่เกิดก่อน ผลคือสิ่งที่เกิดทีหลัง เช่น รูปเกิดก่อน นามเกิดทีหลัง นามเกิดก่อน รูปเกิดทีหลัง เป็นต้น ปัญญาที่กำหนดรู้เห็นในสภาวะของรูปกับนาม เป็นปัจจยซึ่งกันและกัน คือทั้งรูปและนามเป็นเหตุ เป็นผลซึ่งกันและกันอยู่ทุกขณะ

เมื่อว่าตามชื่อ ญาณนี้ปรากฏในแต่คัมภีร์วิสุทธิมรรค แต่ถ้าศึกษาคัมภีร์ขุททกนิกาย ปฏิสัมภทามรรค ก็พบว่า เนื้อหาสาระของญาณนี้ตรงกับอัมมัญญัติญาณ (ญาณในการกำหนด

^{๒๙} พระธรรมธีรราชมหามุนี (โชดก ญาณสิริ), ลำดับโสฬสญาณ, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ฑู ที. พรินตัง, ๒๕๒๗), หน้า ๕๙.

ที่ตั้งแห่งธรรม)^{๓๐} ที่ท่านพระสารีบุตรได้นำปัจฉิมสัมปบาทมาจำแนกไว้ ผู้ปฏิบัติตามถึงญาณนี้ก็จะทราบถึงสรรพสิ่งล้วนเกิดมาตามเหตุปัจจัยตามหลักปัจฉิมสัมปบาท

ปัจจัยปริศนาคาญ คือ ญาณกำหนดรู้ปัจจัยของรูปนามที่เกิดภายในตน โดยเข้าใจว่ามีเพียงรูปนามที่เป็นผลเกิดจากรูปนามที่เป็นเหตุ หมายความว่า ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันแล้วรู้เห็นสภาวะแท้จริงของรูปนาม ย่อมเข้าใจเหตุเกิดของรูปนามได้ตามสมควร ย่อมรู้เห็นว่ารูปนามในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต เกิดจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกัน โดยปราศจากอำนาจเหนือธรรมชาติที่คลบบันดาลให้เกิดขึ้น ความรู้เช่นว่านี้ เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิตี คือความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย

สภาวะของญาณนี้ คือ เห็นเหตุปัจจัยของ รูป นาม คือจะเห็นว่า รูปนามนี้เป็นเหตุเป็นปัจจัย ซึ่งกันและกัน มีความเกี่ยวข้องเป็นปัจจัยกัน เช่น ขณะที่กำลังก้าว ๆ ไป การก้าว การเหยียด การเคลื่อนไหวต่าง ๆ เป็นไปเพราะว่า มีธรรมชาติอย่างหนึ่งเป็นเหตุปัจจัย คือ มีจิตปรารถนา จะให้ กายเคลื่อนไหว กายก็เคลื่อนไหว จิตปรารถนาจะยืน กายก็ยืน จิตปรารถนาจะเดิน กายก็เดิน จิตปรารถนาจะนอน กายก็นอน คือลมเป็นไปผลักดันให้กายนั้นเป็นไป อย่างนี้เรียกว่านามเป็นปัจจัยให้เกิดรูป นามคือจิตใจเป็นปัจจัยให้เกิดรูป รูปที่กำลังก้าวไป รูปที่เคลื่อนไหว เกิดขึ้นมาได้ เพราะจิตเป็นปัจจัย

ปัจจัยของรูปนามคือ^{๓๑}

๑) ปัจจัยให้เกิดรูปนาม (จิต เจตสิก และกัมมชรูป) ในปฏิสนธิกาล ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม

๒) ปัจจัยให้เกิดนาม (จิต เจตสิก) ในประวัติกาล ได้แก่ วัตถุรูป ๖ มีจักขุวัตถุ เป็นต้น อันเป็นวัตถุปุเรชาตนิสสยปัจจัยและอารมณ์ ๖ มีรูปารมณ เป็นต้น อันเป็นอารมณ์ปัจจัย

๓) ปัจจัยให้เกิดรูป (จตุสมุฏฐานิกรูป) ในประวัติกาล ได้แก่ กรรม จิต อุตุและอาหาร

๔) ปัจจัยให้เกิดนาม (วิปากจิต เจตสิก) ได้แก่ กุศล อกุศล

๕) ปัจจัยให้เกิดนาม (อวิชชชจิต) ได้แก่ ภาวักคปัจจัยเจตนะ ที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจอนันตรปัจจัย เป็นต้น

๑) เหตุที่ทำให้รูปปรากฏ มี ๒ ส่วน คือ

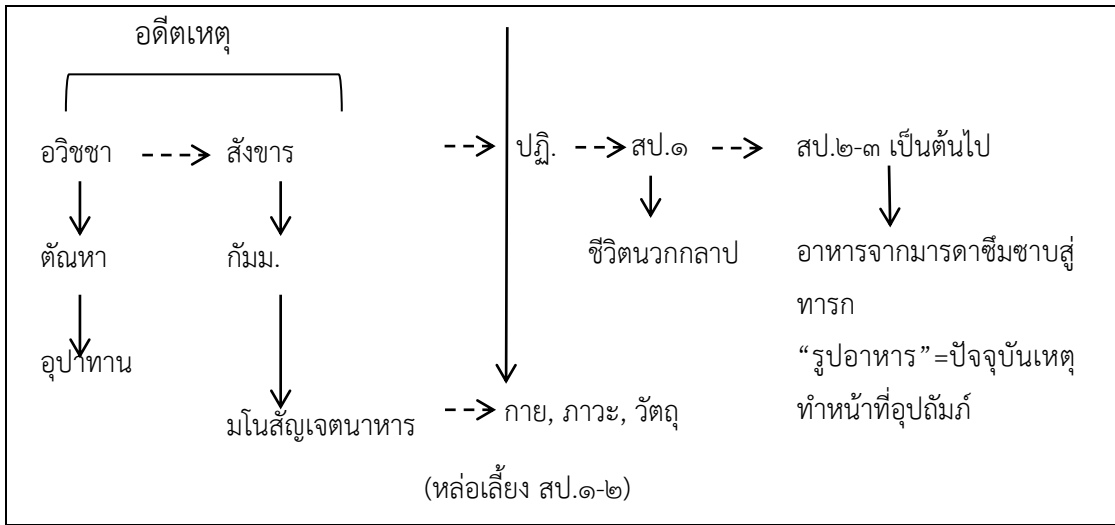
๑) อดีตเหตุ = อวิชชา, ตัณหา, อุปาทาน, กัมมภาวะ

๒) ปัจจุบันเหตุ = รูปอาหารเป็นปัจจัย

^{๓๐} ชุ.ป. (ไทย) ๓๑/๔๕/๗๐.

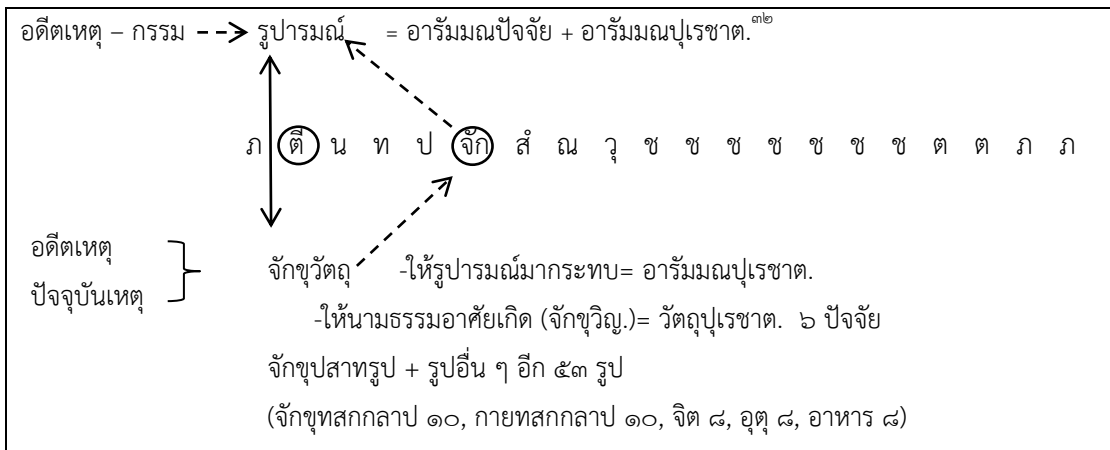
^{๓๑} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, (กรุงเทพมหานคร: ม.ป.ท., ๒๕๒๘),

ตารางที่ ๕ เหตุที่ทำให้รูปปรากฏ

๒) เหตุที่ทำให้นามปรากฏ

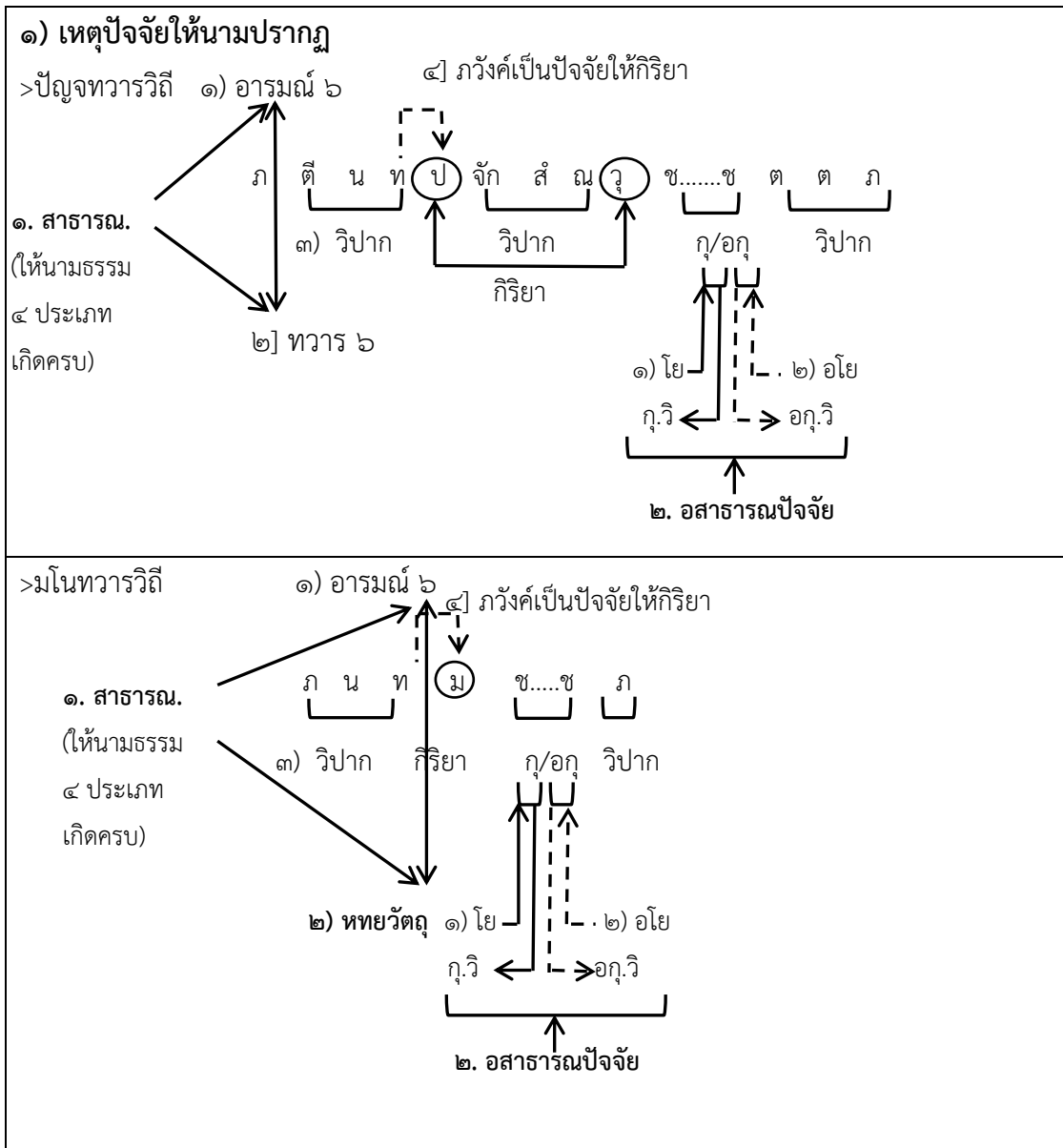
ตารางที่ ๖ เหตุที่ทำให้นามปรากฏ

ตาราง ที่ ๗ เหตุปัจจัยรูปนามตามนัยอภิธรรม

๑) เหตุให้นามปรากฏ	๑. สาธารณปัจจัย	[๑] อารมณํ ๖
๒] ทวาร ๖
	๒. อสาธารณปัจจัย	
		[๑] โยนิโส -> กุศล
๒] อโยนิโส -> อกุศล
๓] กรรม -> วิปาก
๔] ภาวังค์ -> กิริยา

^{๓๒} อารัมมณปัจจัย หมายถึง ธรรมชาติมีเจตนา, สภาพธรรมที่เป็นปัจจัย. ส.นิ.อ. (ไทย) ๒/๓๘/๘๐, อารัมมณปุเรชาติ คือ ปัจจัยที่เกิดก่อนและยังมีอยู่เป็นอารมณขณะนั้น ได้แก่ พระเสขะหรือปุณฺณเห็นแจ้งจักขุ. อภิ.ป. (ไทย) ๔๐/๑๐๕/๗๖๐.

ส่วนรูปบางอย่าง รูปเป็นปัจจัยให้เกิดนาม เช่น เสียง มีเสียงมากระทบประสาทหู เสียงเป็นรูป เมื่อกระทบประสาทหูที่เป็นรูปด้วยกัน ก็จะเกิดการได้ยิน เกิดการรับรู้ทางหูขึ้นก็จะมองเห็นว่า มันเป็นเหตุปัจจัยกัน เสียงมากระทบจึงเกิดการได้ยินขึ้น เรียกว่า รูปเป็นปัจจัยให้เกิดนาม เย็น ร้อน อ่อน แข็ง หย่อน ตึง มาเป็น รูป มากระทบกาย ก็เกิดการรับรู้ที่เป็นนามเกิดขึ้น เมื่อผู้ปฏิบัติธรรมมีความเพียรดูรูป นามเห็นความเกิดดับ เห็นความเป็นเหตุเป็นปัจจัยของรูปนาม อยู่เสมอ ก็จะก้าวสู่ญาณที่ ๓

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจจสมุปบาท

ปฏิจจสมุปบาท หมายถึง อากาโรแห่งธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้น^{๓๓} การเกิดร่วมกัน โดยอาศัยกัน คือ การเกิดขึ้นร่วมกันโดยอาศัยอวิชชา สังขาร วิญญาณ นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ เวทนา ตัณหา อุปาทาน ภพชาติ ชรา มรณะ ธรรม ๑๒ ประการ^{๓๔} มีดังนี้

๑. อวิชชา หมายถึง ความไม่รู้^{๓๕} ตรงข้ามกับวิชา
๒. สังขาร หมายถึง สิ่งที่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง
๓. วิญญาณ หมายถึง ความรู้แจ้งอารมณ์ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ทางกายและสัมผัสทางใจตามติดให้เกิดการรับรู้ต่าง ๆ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มี ๖ ประการ^{๓๖}
๔. นามรูปคือนามธรรม ๕ อย่าง ได้แก่ เวทนา สัญญา เจตนา ผัสสะ มนสิการ รูป ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป อุปาทายรูป ๒๔
๕. สฬายตนะ คือแดนติดต่อกับ ๖ แดน คืออายตนะ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทั้ง ๖ อย่างนี้เรียกว่าอายตนะภายใน เพื่อต่อกับอายตนะภายนอก ๖ คือ ตาต่อกับรูป หูต่อกับเสียง จมูกต่อกับกลิ่น ลิ้นต่อกับรส กายต่อกับสัมผัส ใจต่อกับธรรมารมณ์
๖. ผัสสะ คือความถูกต้องหรือกระทบ หมายถึงอาการที่จิตหรือวิญญาณถูกต้องหรือกระทบกับอารมณ์ คือสิ่งเร้าแล้วเป็นปัจจัยให้เกิดความรู้สึกรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์หรือเฉย ๆ^{๓๗}
๗. เวทนา หมายถึง ความเสวยอารมณ์ คือความรู้สึกรู้สึกเป็นสุขเป็นทุกข์ หรือรู้สึกเฉย ๆ
๘. ตัณหา คือความทะยานอยาก เมื่อว่าโดยอาการที่เกิดแบ่งเป็น ๓ คือ กามตัณหา ภวตัณหา และวิภวตัณหา
๙. อุปาทาน คือ ความยึดมั่นถือมั่นในเวทนาที่ชอบหรือชัง^{๓๘}
๑๐. ภพ แปลว่าความมีความเป็นในที่นี้หมายถึงภาวะแห่งชีวิต นอกจากนี้ในอภิธรรมยังกล่าวถึงอุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดกรรมภพและอุปติภพ กรรมภพ แปลว่าภพ คือ กรรม ได้แก่ เจตนาและธรรมที่สัมปยุตด้วยเจตนามือภิชณา (ความละโมภ) เป็นต้น
๑๑. ชาติ คือความเกิด โดยปรมาตย์ ได้แก่ความปรากฏแห่งชั้นันท์ ๕

^{๓๓} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๒.

^{๓๔} อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗๗/๒๕๕/๓๘๘.

^{๓๕} คุุรายละเอียดใน ส.ม. (ไทย) ๑๙/๑/๑.

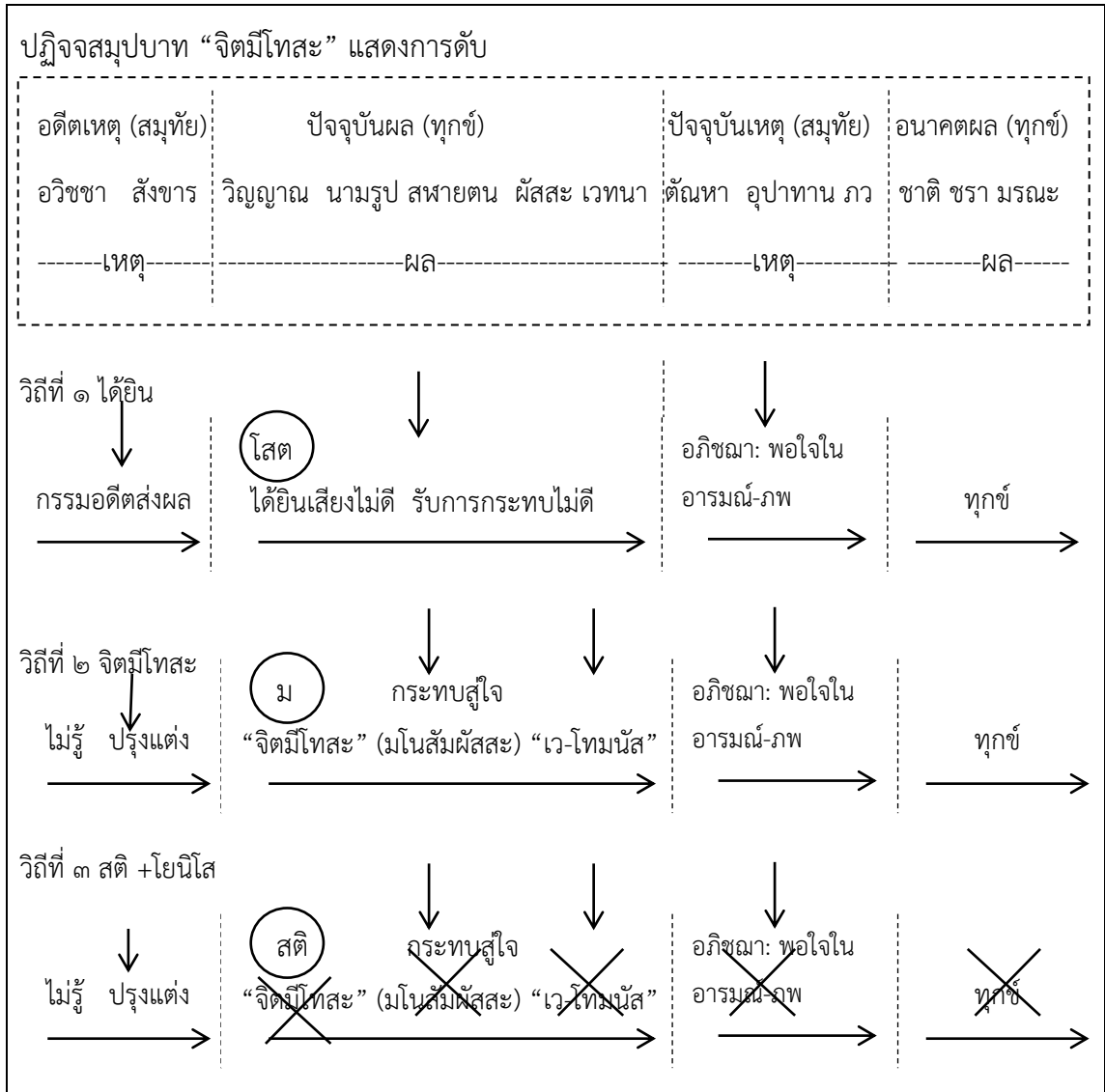
^{๓๖} คุุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๐๑/๙๖.

^{๓๗} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๑/๖.

^{๓๘} คุุรายละเอียดใน ม.ม. (ไทย) ๑๒/๙๖/๙๑.

๑๒. ขราและมรณะ คือความแก่และความตายของสัตว์ มีอาการที่ปรากฏเช่น ฟันหลุด ผมหงอก หนังเหี่ยวอ่อนหย่อนยาน อายุและกำลังวังชาลดน้อยถอยลง^{๓๙}

ตารางที่ ๘ ปฏิจจสมุปบาท “จิตมีโทสะ” แสดงการดับ

ในตารางที่ ๘ อธิบายได้ว่า อวิชชาและสังขาร จัดเป็นอดีตเหตุ คือเหตุในภพก่อน, วิญญาน นามรูป आयตนะ ผัสสะ และเวทนา จัดเป็นปัจจุบันผล คือ ผลในภพปัจจุบัน, ตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ จัดเป็นปัจจุบันเหตุ คือเหตุในภพนี้ และ ชาติ ขรา มรณะ จัดเป็นอนาคตผล คือ ผลในภพต่อไป^{๔๐}

^{๓๙} ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒/๔.

^{๔๐} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), ปฏิจจสมุปบาท เหตุแห่งวิภูฏสงสาร, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วน ประชาราษฎร์ไทย การพิมพ์, ๒๕๕๓), หน้า ๘๗.

วิธีที่ ๑ อธิบายได้ว่าจิตที่ได้ยินเสียงทางหู (โสตวิญญาน) เป็นกรรมในอดีต เป็นปัจจัยให้แก่วิถีจิตที่เป็นปัจจุบันผล ที่เป็นสัททารมณ์ กระแทกกับโสตประสาท เกิดเวทนาที่ไม่ดี เป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ความพอใจในภพ ยังก่อให้เกิดทุกข์

วิธีที่ ๒ จิตมีโทสะ อธิบายได้ว่า จิตมีความไม่รู้ คือ อวิชชา ในเสียงที่ได้ยินทำให้เกิดโทสะ กระแทกสู่ใจ (มโนสัมผัสสะ) เป็นปัจจัยให้เกิดอกิฆมา จิตยึดในอารมณ์โทสะ ยังก่อให้เกิดทุกข์

วิธีที่ ๓ มีสติ เข้าไปกำหนดรู้ จิตที่มีโทสะ รู้ทันอารมณ์โทสะ มีสติมากขึ้น การกระทบสัมผัสก็ดับไป เวทนาจับดับไป ตัณหาก็จับดับไป ทุกข์ไม่มี เพราะการมีสติเข้าไปกำหนดรู้

นามรูปที่ถูกกำหนดรู้มาแล้ว ต่างมีเหตุปัจจัย มิใช่ว่านามและรูปนั้น จะเกิดขึ้นได้เอง โดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย หรือเกิดขึ้นด้วยอำนาจของเทพเจ้า ผู้ใดผู้หนึ่งเนรมิตขึ้น นอกเหนือไปจากเหตุปัจจัย กล่าวโดยย่อ เหตุและปัจจัยของรูป ก็คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และ อาหาร ส่วนเหตุและปัจจัยของนาม คือ เวทนา สัญญา สังขาร ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และผัสสะ ส่วนของวิญญาน ก็มี อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และนามรูป เป็นปัจจัย การกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป เป็นปัจจัยปริคคหญาณ ผู้ที่บรรลุญาณนี้แล้วจะไม่มี ความสงสัย ๑๖ ประการ^{๑๑} ดังกล่าว

การรู้เห็นเหตุปัจจัยตามของรูปนามโดยเนื่องด้วยกรรมวิภูและวิปากวิภู

ผลกรรมมีได้เพราะทำกรรม กรรมใหม่มีได้เพราะผลกรรมนั้น และผลกรรมใหม่มีได้เพราะทำกรรมใหม่อีก ดังนี้ โดยองค์ธรรมจำแนกเป็น

- กรรมวิภู คือ อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ
- วิปากวิภู คือ วิญญาน นามรูป สฬายตนะ ผัสสะ และ เวทนา

ลำดับกรรมวิภูที่กล่าวไว้ในพระบาลีว่า อวิชชา สังขาร ตัณหา อุปาทาน และกรรมภพ เป็นเพียงลำดับแห่งเทศนา แต่การเกิดขึ้นจริงมีตามลำดับดังนี้ คือ

- เพราะมีอวิชชาที่ไม่รู้จักจริงและรู้ผิด จึงมีตัณหาที่ทะยานอยาก
- เพราะมีตัณหา จึงมีอุปาทานที่ยึดมั่นว่าเมื่อทำกรรมนี้จะอยู่ดีมีสุข
- เพราะมีอุปาทาน จึงมีสังขารที่ดำริชวนชวาย
- เพราะมีสังขาร จึงมีกรรมภพในขณะที่ทำกรรม

^{๑๑} ดูรายละเอียดใน พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๒, (กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก. ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๐๒-๑๐๕.

- เพราะมีกรรมภาพ จึงมีวิชาที่รู้ผิดว่ากรรมและผลของกรรมเป็นสิ่งที่ตั้งงาม มีตัณหาที่พอใจกรรมและผลกรรม มีอุปาทานที่ยึดมั่นว่าเราจะอยู่ดีมีสุขด้วยกรรมนั้น

จะเห็นได้ว่า กรรมที่ถูกแวดล้อมด้วยวิชาและตัณหาในกาลก่อนและหลังทำกรรมย่อมก่อให้เกิดภพใหม่ได้ ดังคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคกล่าวว่

กุสลกมมสส ชวนกฺขณ เตโย เหตุ กุสลา นิกนตฺติกฺขณ เทว เหตุ อพฺยากตา คตฺติสมปตฺติยา ฅณสมปยุตเต อิมสํ อฏฺฐณฺณํ เหตุณํ ปจฺจยา อฺปตฺติ โหติ.^{๔๒}

“การปฏิสนธิมีได้เพราะอาศัยเหตุ ๘ อย่างนี้ ในขณะที่จิตประกอบด้วยปัญญาอุบัติขึ้นในสุคติภูมิ ได้แก่

- เหตุ ๓ อย่าง คือ อโลภะ โอทสะ และอโมหะ ปรากฏในขณะที่ทำกุศลกรรม ฯลฯ
- เหตุ ๒ อย่าง คือ โลภะ และโมหะ ปรากฏในขณะที่พอใจภพ ฯลฯ
- เหตุ ๓ อย่าง ฝ่ายอัพยากฤต คือ อโลภะ โอทสะ และอโมหะ ปรากฏในขณะที่ปฏิสนธิ”

ปัจจัยปริศคหญาณ ปัญญาที่กำหนดรู้เห็น เหตุ ปัจจัยของรูปนามที่เกิดภายในตน ชื่อว่า “กัังขาวิตรณวิสุทฺธิ” เพราะก้าวล่วงความสงสัย ๘ อย่าง ที่มาในอภิธรรม และความสงสัย ๑๖ อย่างที่เกี่ยวกับกาล ๓ ซึ่งมาในพระสูตรเสียได้

ความสงสัย ๘ อย่างที่มาในพระอภิธรรมคือ^{๔๓}

๑) พุทฺธเถ กงฺขติ สงฺสัยในพระพุทฺธเจ้า คือคุณทั้ง ๙ มี อรหํ เป็นต้น ว่าจะเป็นจริงดังที่กล่าวนั้นหรือไม่

๒) ฅมฺเม กงฺขติ สงฺสัยในพระธรรมคือคุณทั้ง ๖ มีสวากขาโต เป็นต้น ว่าเป็นความจริงดังที่กล่าวนั้นหรือไม่

๓) สงฺฆเ กงฺขติ สงฺสัยในพระสงฆ์คือคุณทั้ง ๙ มีสุปฏิปันโน เป็นต้น ว่าจะเป็นจริงตามนั้นได้หรือไม่

๔) สิกฺขาย กงฺขติ สงฺสัยในสิกขาบท คือข้อปฏิบัติที่เกี่ยวกับ ศีล, สมานิ, ปัญญา ว่าข้อปฏิบัติต่าง ๆ ที่พระโคตมพุทธะวางไว้นั้นจะผิดถูกประการใด และจะได้รับประโยชน์จริง ตามนั้นหรือไม่

๕) ปุพฺพนเต กงฺขติ สงฺสัยในขันธ ๕ ที่เป็นอดีต คือ ที่กล่าวว่าสัตว์ทั้งหลายได้เคยเกิดมาแล้วในอดีตนั้นจริงหรือไม่

^{๔๒} ชุ.ป. (บาลี) ๓๑/๒๓๒/๒๘๘-๒๘๙.

^{๔๓} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๘.

๖) อปรนเต กงขติ ที่เป็นอนาคตคือที่กล่าวว่สัตว์ทั้งหลายตายแล้วก็จะเกิดต่อไปนั้นจะเป็นจริงหรือไม่

๗) ปุพฺพตาปรนเต กงขติ สงสัยในชั้น ๕ ที่เป็นอดีตและอนาคต คือสัตว์ทั้งหลายที่กำลังปรากฏอยู่ในบัดนี้นั้น กล่าวกันว่าได้เคยเกิดมาแล้ว และจะเกิดต่อไปอีกนั้นจะเป็นจริงดังนั้นหรือไม่

๘) อธิปฺปจฺยตา ปฏิจฺจสมุปฺปนเนสฺ ฐมฺเมสฺ กงขติ สงสัยในปฏิจฺจสมุปฺปนธรรม มีสังขารเป็นต้น ในปฏิจฺจสมุปฺปาพธรรม มีวิชาเป็นต้น เป็นปัจจัย คือในเรื่อง บุญ-บาป และการสืบทอดแห่งภพใหม่ การเห็น การได้ยินของสัตว์ทั้งหลายเป็นต้น ที่เกี่ยวเนื่องมาจากความหลงและการจัดแจงปรุงแต่ง กาย วาจา ใจ เป็นต้น ซึ่งเป็นสาเหตุนั้น จะเป็นจริงหรือไม่

ความสงสัย ๑๖ อย่างที่มาในพระสูตร ได้แก่^{๔๔}

สงสัยในชั้น ๕ ที่เป็นส่วนอดีต ๕, อนาคต ๕, ปัจจุบัน ๖

สงสัยในชั้น ๕ ที่เป็นส่วนอดีต ๕ คือ

- ๑) อโหสิ นุ โข อหิ อตีตมฺทธานํ เราเคยเกิดมาแล้วในอดีตกาลจริงหรือหนอ
- ๒) น นุ โข อโหสิ อตีตมฺทธานํ เราไม่เคยเกิดมาแล้วในอดีตกาลจริงหรือหนอ
- ๓) กิ นุ โข อโหสิ อตีตมฺทธานํ ถ้าเคยเกิด ๆ เป็นชนชั้นไหนในอดีตกาลหนอ
- ๔) กถํ นุ โข อโหสิ อตีตมฺทธานํ เรามีรูปร่างสัณฐานเป็นอย่างไรในอดีตกาลหนอ
- ๕) กิ หุตฺวา กิ อโหสิ นุ โข อหิ อตีตมฺทธานํ เราเคยเกิดเป็นอะไรมาแล้ว และเคยเกิดเป็นอะไรต่ออะไรบ้างหนอในอดีตกาล

สงสัยในชั้น ๕ ที่เป็นส่วนอนาคต ๕ คือ

- ๑) ภวิสฺสามิ นุ โข อหิ อนาคตมฺทธานํ เราจะเกิดในกาลข้างหน้าหรือหนอ
- ๒) น นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมฺทธานํ เราจะไม่เกิดในกาลข้างหน้าหรือหนอ
- ๓) กิ นุ โข ภวิสฺสามิ อนาคตมฺทธานํ ถ้าจะเกิด ๆ เป็นชนชั้นในกันทั้งหน้าหนอ
- ๔) กถํ นุ โขส ภวิสฺสามิ อนาคตมฺทธานํ เราจะมีรูปร่างสัณฐานเป็นอย่างไรในการข้างหน้าหนอ
- ๕) กิ หุตฺวา กิ ภวิสฺสามิ นุ โข อหิ อนาคตมฺทธานํ เราจะเกิดเป็นอะไรแล้วและจะเกิดเป็นอะไรต่ออะไรอีกในกาลครั้งหน้าหนอ

สงสัยในชั้น ๕ ที่เป็นส่วนปัจจุบัน ๖^{๔๕} คือ

- ๑) อหิ นุ โขสมิ เตยฺวณิเรา เป็นเราหรือหนอ
- ๒) โน นุ โขสมิ เตยฺวณิเรไม่เเป็นเราเลยหนอ

^{๔๔} ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย, วิปัสสนากรรมฐาน, หน้า ๑๙.

^{๔๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐.

- ๓) กี่ นุ โขสมิ เตียวนี้เราเป็นชาติอะไรหนอ
- ๔) กถึ นุ โขสมิ เตียวนี้เรามีรูปร่างสัณฐานอย่างไรหนอ
- ๕) อัย นุ โข สตุโต กุโต อาคโต สัตว์นี้มาจากไหนหนอ
- ๖) โส กุหิ คามี ภวิสสตี สัตว์นั้นจะไปเปิดที่ไหนหนอ

เมื่อผู้เจริญภาวนาบริบูรณ์ด้วยศีลสมาธิและความรู้ปรมาตม์แล้ว นับว่า พ้นความสงสัย กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม รู้กัมมวิภักดิ์และวิปากวิภักดิ์ ซึ่งมี ๑๒ อย่าง คือ กรรมและวิบาก

- ให้ผลตามคราว ในภพนี้, ภพหน้า ภพสืบ ๆ ต่อไป, และอโหสิกรรม

- ให้ผลตามลำดับหนักเบา คือ กรรมหนัก, กรรมเคยชิน, กรรมเมื่อจวนเจียนจะตาย, และกรรมสักแต่ทำไปของพระอรหันต์ และ

- ให้ผลตามกิจ คือ กรรมแต่งให้เกิด, กรรมสนับสนุน, กรรมบีบคั้น และกรรมตัดรอน ก็เป็นอันว่าได้พ้นกัฏฐาวิตรณวิสุทธิตีแล้ว การรู้เช่นนี้ เรียกว่า ญาตปริญญา คือ รู้เหตุปัจจัยของรูปนามแล้ว แต่ไม่ถึงวิปัสสนา

การปรากฏของญาณ

๑) อาศัยปัญญากำหนดแยกgrup แยกนาม เพื่อทำลายอัตตาค่อน โดยพิจารณาในลักษณะ (ปัจเจกลักษณะ) ตาม “ญาตปริญญา” ปัญญายอมเห็นปัจจัยของรูป เหตุปัจจัยของนาม ตามปทัฏฐฐาน

๒) พระพุทธเจ้าทรงแสดงวิปัสสนาภูมิ – ปฏิจจสมุปปบาท ให้เห็นเหตุปัจจัยได้อย่างชัดเจน ดังแสดงว่า เพราะสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี มันเป็นคู่ ๆ จนเกิดปัญญาเห็น

๒. อานิสงส์ของการเข้าถึงปัจจัยปริคคหญาณ

ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่ “อิมินา ปน ภาณน สมณนาคโต วิปัสสโก พุทธสาสนน ลทตสสาโส ลทตปติฏโจ นียคตโก จุฬโสภาปนโน นาม โหติ.”^{๔๖} ผู้เจริญวิปัสสนา ที่เพียบพร้อมด้วย ญาณนี้ ย่อมได้รับความเบาใจ และได้รับที่พึ่งในคำสอนของพระพุทธเจ้า ชื่อว่าพระจุฬโสภาบัน ผู้จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน”

ความเบาใจอย่างแท้จริงในพระพุทธศาสนาคืออริยมผล ส่วนที่พึ่งอย่างแท้จริงคือ อริยมรรค แม้ผู้ปฏิบัติธรรมในระดับนี้ จะยังไม่ได้บรรลุมรรคผล ก็เป็นผู้ดำรงอยู่ในปฏิบัติ ที่จะทำ ให้บรรลุมรรคผลได้แน่นอน จึงกล่าวว่เป็นผู้ได้รับความเบาใจ และได้รับที่พึ่งในคำสอนของ พระพุทธเจ้า อีกนัยหนึ่ง ผู้ที่กำหนดรูปรูปนามตามความเป็นจริง ด้วยนามรูปปริจเฉทญาณ แล้วยอม

^{๔๖} วิสุทธิ. (บาลี) ๒/๒๗๑.

เกิดปราโมทย์ จึงกล่าวว่าเป็นผู้ได้รับความเบาใจส่วนผู้ที่กำหนดรู้เหตุเกิดของรูปนาม ด้วยปัจจัยปริศนญาณ ย่อมขจัดความเห็นผิดว่ามีบุคคล ตัวตน มีผู้เนรมิตเหล่าสัตว์ หรือสัตว์เกิดได้เอง โดยไม่มีเหตุปัจจัย เป็นต้นเขาย่อมเป็นผู้เพียบพร้อมด้วยศรัทธาที่มั่นคง ไม่เสื่อมไปด้วยทิวณินั้น จึงได้ชื่อว่า เป็นผู้ได้รับที่พึง ดังคัมภีร์มหาภูิกถาอธิบายว่า

“อุปปริหีนกขาวิตรณวิสุทธโก วิปสสโก โลภียาหิ สีลสมาธิปัญญาสมปทาหิ สมณ นาคตตตา อุตตริ อปปฏิวิชฌนโต สุกติปรายโณว โหตีติ วุตตํ นียคติโก ตี.”^{๔๗}

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนา ที่ไม่เสื่อมไปจากกัขาวิตรณวิสุทธิ เพราะถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิและปัญญา อันบริบูรณ์ฝ่ายโลกียะ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่าเป็นผู้จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน (นียคติโก)

ดังนั้นจึงเชื่อว่าพระจุฬาสดาบัน ข้อความว่า “ไม่เสื่อมไปจากกัขาวิตรณวิสุทธิ หมายความว่า ผู้ที่ปราศจากทิวณิน (ความเห็นผิดว่ามีตัวตน) และวิจิกิจฉาและอยู่ในระดับกัขา วิตรณวิสุทธิ จึงกล่าวได้ว่า เป็นผู้ที่จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน แต่วิสุทธินี้ เป็นเพียงฝ่ายโลกียะ ไม่ใช่ฝ่ายโลกุตระ จึงอาจเสื่อมไปได้ ในบางขณะอาจเกิดความเห็นผิด คือทิวณินและวิจิกิจฉา เพราะพิจารณาผิด หรือฟังธรรมผิด ทำให้วิสุทธิเสื่อมไป ในขณะนั้นเขาไม่ใช่ผู้ที่จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน ข้อความว่า “ถึงพร้อมด้วยศีล สมาธิ และปัญญาอันบริบูรณ์” หมายความว่า บุคคลนั้นจะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน เพราะมีศีล สมาธิ และปัญญาอันบริบูรณ์แต่ถ้าเขาหยุดการเจริญวิปัสสนาก็จะเสื่อมจากศีลสมาธิและปัญญา และไม่ใช่ผู้ที่จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอน ดังนั้นผู้ที่จะบริบูรณ์ด้วยวิสุทธิ มีต้องอยู่ในระหว่างเจริญวิปัสสนาเท่านั้น หลังจากมิได้เจริญวิปัสสนาแล้ว หากยังเป็นผู้ที่ปราศจากทิวณินและวิจิกิจฉา อีกทั้งมีศีลบริบูรณ์ ภาวต่อไปของเขาจึงจะแน่นอน ด้วยเหตุนี้ ผู้ปฏิบัติธรรม จึงไม่ควรประมาทว่า เราเป็นพระจุฬาสดาบันแล้ว จะไปเกิดในสุคติภูมิแน่นอนแล้วเลิกการปฏิบัติธรรมไปและละเลยการรักษาศีลให้บริสุทธิ

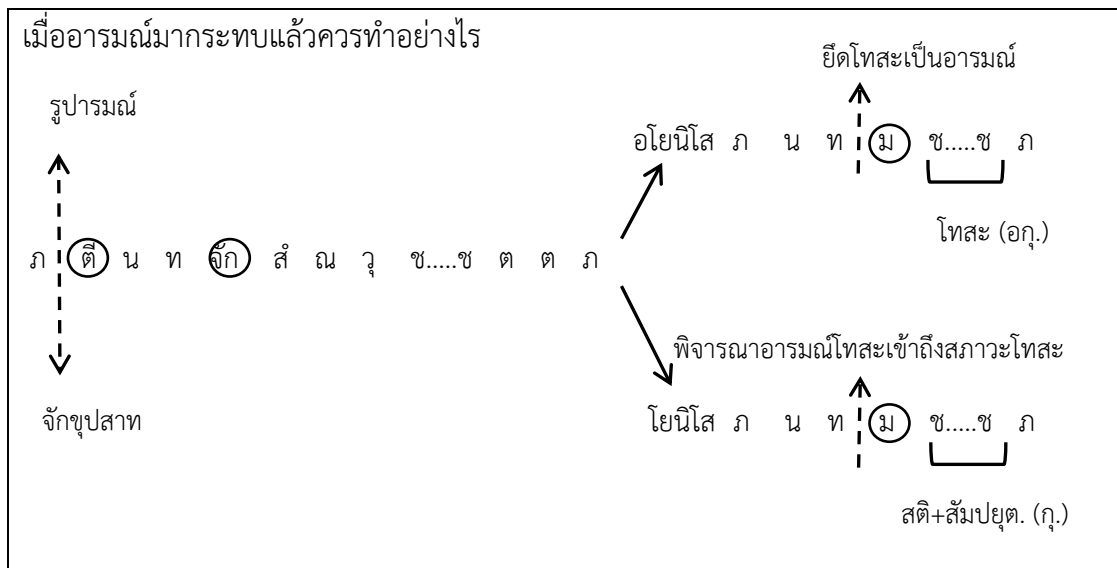
๓.๕ วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจัยปริศนญาณ

ในบทที่ ๒ ได้กล่าวถึง วิถีจิตว่า เป็นจิตที่เกิดขึ้นเป็นไปในอารมณ์ทั้ง ๖ เกิดขึ้นเป็นขณะ ๆ ที่กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ จิตขณะนั้น ๆ ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ตามลำดับก่อนหลัง วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจัยปริศนญาณ เป็นการพิจารณารูปนามโดยการกำหนดรู้ที่จิตเข้าไปรับรู้อารมณ์จนเป็นวิถีจิตขึ้นโดยการกำหนดรู้รูปนาม

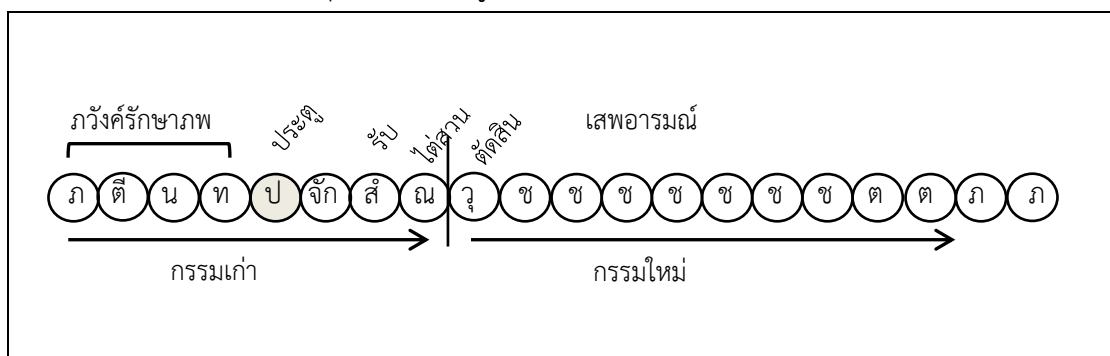
^{๔๗} วิสุทธิ.ฎีกา (บาลี) ๒/๔๒๔.

ทางทวารทั้ง ๖ แยกเป็นปัญจทวาร และมโนทวารเป็นช่องทางที่จิตเข้าไปรับรู้อารมณ์ ซึ่งเป็น
 อารมณ์ของวิปัสสนาคือกำลังปรากฏอยู่ในปัจจุบันขณะเท่านั้น เช่น ในขณะที่จิตเห็นรูปทางตา
 จักขุปสาทรูป เป็นเหตุให้เห็นรูปารมณ์ ที่มากระทบจักขุปสาทรูป ทั้งรูปารมณ์ทั้งจักขุปสาทรูปเป็นรูป
 ชั้น ส่วนผู้เห็นรูปารมณ์ คือจิต เป็นวิญญาณชั้น การเสวยรูปารมณ์เป็นเวทนาชั้น ความจำสีสน
 วรรณะของรูปารมณ์ เป็นสัญญาชั้น ความดีใจหรือเสียใจในรูปารมณ์เป็นสังขารชั้น การเห็นทุกครั้ง
 ชั้น ๕ ปรากฏพร้อมกันทุกครั้ง ทางหู จมูก ลิ้น กาย ใจ เช่นเดียวกัน ผู้มีสติควบคุมจิตกำหนดรู้ให้
 ทันวิถิจิต ตามความเป็นจริงจึงเป็นอารมณ์วิปัสสนา ดังนั้น จำเป็นต้องกำหนดรู้ให้ทันให้ถูกทุกครั้ง
 ทุกอารมณ์ ดังต่อไปนี้

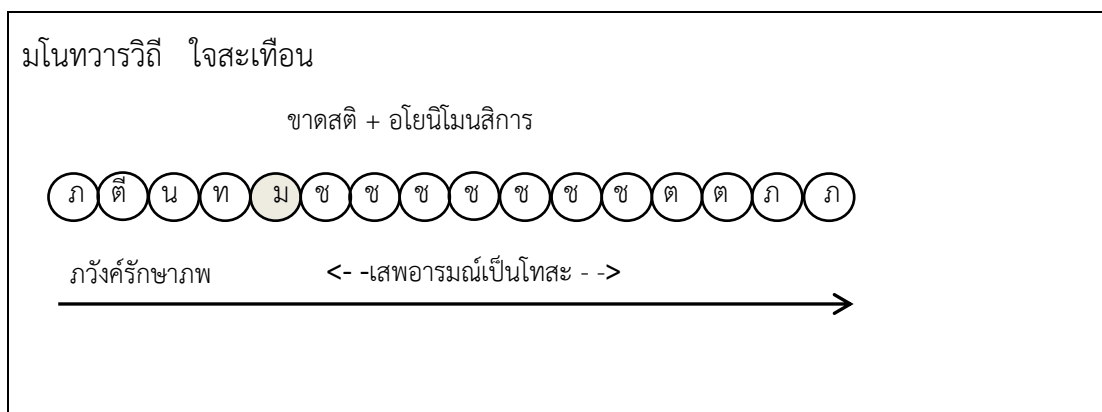
ตารางที่ ๙ แสดงวิถิจิตเมื่ออารมณ์มากระทบ

ตารางที่ ๑๐ วิถิจิตทางจักขุทวารวิถี มีรูปกระทบ

ตารางที่ ๑๑ วิธีจิตทางมโนทวารวิถี

จากภาพแสดงการเกิดจิตมีโทสะ ด้วยวิธีจิต ๒ วิธี คือ

วิธีจิตที่ ๑ โสททวารวิถี คือ รับกระทบอารมณ์ทางจักขุปสาท ได้เห็นรูปไม่ดี

วิธีจิตที่ ๒ มโนทวารวิถี คือ รับรูปไม่ดีแล้ว กระทบไปถึงใจ จึงเกิดเป็นจิตมีโทสะขึ้น

จากภาพเมื่อมีรูปไม่ดีมากระทบจักขุปสาทซึ่งเป็นวิบากกรรมเก่าที่เราพึงต้องรับ^{๔๘} แสดงตามภาพวิถีที่ ๑ เมื่อนั้นเกิดปรุงแต่งลงสู่ใจเกิดโทสะขึ้น ในมโนทวารวิถี เพราะขาดสติ และ ขาดการโยนิโสมนสิการ โทสะจึงวิ่งลงสู่ชวณะ เสพอารมณเป็นโทสะชวณะ ๗ ขณะ ซึ่งชวณจิตนี้เองที่จะเป็นตัวส่งผลเป็นกรรมไปทุกภพทุกชาติ จนกว่าจะเข้าสู่พระนิพพาน อธิบายดังนี้

ชวณจิตดวงที่ ๑ ให้ผลในชาติที่ ๑ จัดเป็น อุปัชชเวทนียกรรม

ชวณจิตดวงที่ ๗ ให้ผลในชาติที่ ๒ คือ ชาติหน้า จัดเป็น อุปัชชเวทนียกรรม

ชวณจิตดวงที่ ๒-๖ ให้ผลในชาติที่ ๓ จนถึงนิพพาน จัดเป็น อปราปรียเวทนียกรรม

ดังนั้นการเจริญสติปัฏฐาน ๔ มีสติและโยนิโสมนสิการ มีการกำหนดรู้อารมณ์ที่มากระทบ เช่น โกรธหนอ ไม่พอใจหนอ จึงสามารถตัดไม่ให้กุศลเข้าสู่วิถีจิต แต่จะเป็นกุศลจิตที่เข้าสู่ชวณจิต ๗ ขณะ การที่กำหนดรู้จึงเป็นตัวสติ เกิดอริยสังครบวงจรตัดกิเลสแบบขณะย่อย ๆ เป็นตัทธกัปทาน ทำให้ชวณจิตที่จะส่งผลเป็นอกุศลกรรมไม่เกิดขึ้น

๑. การกำหนดรู้อารมณ์ ในขณะที่เห็น

คำว่า “จิตเห็น” หมายถึง จักขุทวารวิถีทั้งวิถี ซึ่งเริ่มต้นที่อวิชชาระสิ้นสุดที่ตทาลัมพณะ^{๔๙} ทั้งนี้เพราะว่าในการเจริญวิปัสสนานั้น ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาไม่สามารถ

^{๔๘} ดูรายละเอียดใน ที.ม. (ไทย) ๑๘/๑๔๖/๑๗๙.

^{๔๙} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, พระคันธสาราภิงค์ แปลและเรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก. ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๗๕.

ปฏิบัติก็ไม่ไปพิจารณาที่เรื่องราว คือ ความเป็นคน เป็นสัตว์ แต่ให้พิจารณาที่มโนายตนะ คือ ตัวที่ไปรู้เรื่องราว ความเป็นคนเป็นสัตว์ ความคิดนึกถึงเรื่องราวยังเกิดขึ้น ตัวที่คิดถึงเรื่องราวเป็นมโนายตนะ คือ เป็นจิต เป็นนามธรรม สติมารู้ที่มโนายตนะ คือ ตัวความคิดนึก

๑) การกำหนดรู้โสตปสาท

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้นสามารถรับรู้โสตปสาทตามความเป็นจริงดังนี้
รู้สภาวะลักษณะของโสตปสาทนั้นว่า “เป็นรูปปสาทที่มีความใสพอที่จะทำให้รูปเสียงปรากฏหรือพอที่จะได้ยินเสียงได้”

รู้สภาวะของโสตปสาทนั้นว่า “เป็นตัวที่นำไปสู่เสียงหรือเป็นตัวทำหน้าที่ให้ได้ยินเสียง”

รู้ปัจจัยพื้นฐานของโสตปสาทนั้นว่า “เป็นที่ตั้งของการได้ยิน หรือได้ยินมาจากที่ตรงนี้”

รู้พื้นฐานของโสตปสาทนั้นว่า “เนื่องจากมีหู กล่าวคือ กัมมัชฌตุรูป รูปหยาบที่เกิดแต่กรรมปรากฏจึงทำให้มีโสตปสาทนี้ได้”^{๕๒}

๒) การกำหนดรู้สัทททายตนะ

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้นสามารถรับรู้สัทททายตนะ (เสียง) ตามความเป็นจริง ดังนี้
รู้สภาวะลักษณะของสัทททายตนะว่า “เป็นสภาวะที่เกิดภายในโสตปสาท”
รู้สภาวะว่า “ดังจนทำให้ได้ยิน”
รู้ปัจจัยพื้นฐานว่า “เป็นที่โคจรเที่ยวไปหรือวิสัยของการได้ยิน” หรือรู้ว่า “การได้ยินนั้นล้วนแต่มาจากสภาวะนี้นั้นเที่ยว”

รู้พื้นฐานว่า “เป็นธรรมชาติที่ตั้งอยู่หรืออาศัยอยู่บนรูปหยาบ กล่าวคือ มหาภูตรูป”^{๕๓}

๓) การกำหนดรู้โสตวิญญาน

รู้สภาวะลักษณะของโสตวิญญานว่า “เป็นสภาวะที่ได้ยินเสียง”^{๕๔}
รู้สภาวะว่า “รับเอาเพียงเสียงเป็นอารมณ์” หรือ “เพียงแต่ได้ยินเสียง”
รู้ปัจจัยพื้นฐานว่า “มีอาการมุ่งหน้าไปหาเสียง”
รู้พื้นฐานว่า “เพราะมีการมนสิการเอาใจใส่ หรือเพราะมีโสตปสาท (เครื่องรับฟัง) และสัทททายตนะ (เสียง) จึงทำให้ได้ยินหรือเพราะมีวิบากกรรมจึงทำให้ได้ยิน”

วิถีจิตในกรณีการรับรู้การได้ยินที่เป็นอติมหันตารมณ์

^{๕๒} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาขุณี, หน้า ๒๕๗.

^{๕๓} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, แปลโดยจรัญ ธรรมดา, (กรุงเทพมหานคร: หจก.ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า ๘๖.

^{๕๔} ขุ.ป. (ไทย) ๓๑/๒๑/๒๙.

การกระทบสัมผัสนั้นแผ่กระจายตั้งอยู่ทั่วสรรพางค์กาย ทั้งภายในและภายนอก ก็การกระทบ หรือสัมผัสกันระหว่างกายภายในนั้น เรียกว่า อัชฌัตตสัมผัส เช่น เท้ากับเท้ากระทบกัน มือกับมือ มือกับเท้า มือเท้าและผมกระทบกับกาย ลื่นกับพื้น เสลด-น้ำลาย-อาหาร-น้ำกระทบกับลำคอ (ลูกกระเดือก) และเพดานปาก อาหารใหม่และอาหารเก่ากระทบกับลำไส้ เลือด ลม เนื้อ เอ็น กระดูก กระทบกันเอง ดังนี้ เป็นต้น เรียกว่า เป็นการกระทบกายภายใน

ส่วนในขณะที่ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนามีการกระทบสัมผัสกับวัตถุภายนอก (พหิตถวัตถุ) นั้น เรียกว่า พหิตถสัมผัส เช่น ในขณะที่สัมผัสกับวัตถุสิ่งของที่ไม่มีวิญญาณครอง เสื้อผ้าอาภรณ์ ที่นั่ง ที่นอน หมอน มุ้ง ผ้าห่ม ผ้าเช็ดตัว ฟัน ผาผนัง เป็นต้น และในขณะที่กระทบสัมผัสกับวัตถุที่มีวิญญาณครอง เช่น สัตว์ใหญ่ สัตว์เล็ก มีเหลือบ ยุง เป็นต้น ก็ถ้าหากว่าการกระทบเหล่านั้นไม่ชัดเจน คือ ไม่พอที่จะทำให้เกิดความรู้สึก (เวทนา) ก็ให้ทำการกำหนดเพียงว่า “กระทบหนอ ๆ” เท่านั้นก็พอแต่ถ้าเวทนาไม่ว่าจะเป็นสุขหรือทุกข์ ปรากฏอันเนื่องมาจากการกระทบดังกล่าว จึงค่อยทำการกำหนดไปตามสภาพของเวทนานั้น ๆ ซึ่งมีลักษณะหรือรูปแบบในการกำหนดของใครของมัน ตามลักษณะของคำที่เป็นตัชชาบัญญัติโดยอาศัยภาษาใดภาษาหนึ่ง ซึ่งผู้ปฏิบัติใช้อยู่ในชีวิตประจำวันเพื่อเป็นการช่วยให้สภาวะแห่งอารมณ์ และเวทนาปรากฏชัด โดยนัย ดังนี้

หากรู้สึกร้อน ให้กำหนดว่า “ร้อนหนอ ๆ”

หากรู้สึกเย็น ให้กำหนดว่า “เย็นหนอ ๆ”

หากรู้สึกอุ่น ให้กำหนดว่า “อุ่นหนอ ๆ”

หากรู้สึกหนาว ให้กำหนดว่า “หนาวหนอ ๆ”

หากรู้สึกอับอาย ให้กำหนดว่า “อับอายหนอ ๆ”

หากรู้สึกเหนื่อย ให้กำหนดว่า “เหนื่อยหนอ ๆ”

หากรู้สึกเจ็บ ให้กำหนดว่า “เจ็บหนอ ๆ”

หากรู้สึกชา ให้กำหนดว่า “ชาหนอ ๆ”

หากรู้สึกปวด ให้กำหนดว่า “ปวดหนอ ๆ”

หากรู้สึกเสียด ให้กำหนดว่า “เสียดหนอ ๆ”

หากรู้สึกคัน ให้กำหนดว่า “คันหนอ ๆ”

หากรู้สึกเมื่อย ให้กำหนดว่า “เมื่อยหนอ ๆ”

หากรู้สึกมัน ให้กำหนดว่า “มันหนอ ๆ”

เมื่อได้กระทบสัมผัสกับสิ่งใดสิ่งหนึ่งแล้วรู้สึกสบายผ่อนคลาย ก็ให้กำหนดว่า “สบายหนอ ๆ” เมื่อได้กำหนดทุกกิริยาอาการสัมผัส ตามนัยที่กล่าวมานี้แล้ว สภาวะลักษณะของธรรม ๕ ประการ

อย่างไรอย่างหนึ่ง ก็จะสามารถโดยตัวของมันเอง ผู้ปฏิบัติจะสามารถเห็นสภาวะ เป็นต้นเหล่านั้น ได้ ตามที่สภาวะนั้นปรากฏเกิดขึ้นจริง ๆ การปรากฏเกิดขึ้นแห่งสภาวะธรรม และการรู้สภาวะ ของธรรมเหล่านั้น เป็นขั้นของญาณปริยญา ส่วนขั้นของตรีนปริยญา และปหานปริยญานั้น พึงทราบว่าเป็นการปรากฏ และการรู้ซึ่งถึงการเกิดดับ และไตรลักษณ์มีอนิจจลักษณะ เป็นต้น ของสภาวะธรรมนั้น ๆ^{๖๔}

๑) การกำหนดรู้กายปสาท

กายปสาท คือ รูปกายใส ผู้ปฏิบัติอาจรู้สภาวะลักษณะตามความเป็นจริงของกาย ปสาทนี้ตั้งชื่อว่า “กายปสาทนี้มีเลือดลมดีเพียงพอต่อการกระทบสัมผัส”

หรือไม่ก็อาจรู้ระสของกายปสาทว่า “เป็นตัวนำไปสู่การกระทบ”

หรือไม่ก็อาจรู้ปัจจุภูฏฐานของกายปสาทว่า “เป็นจุดที่ปรากฏการกระทบ สัมผัส” หรืออาจรู้ปฏฐานของกายปสาทว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบซึ่งเรียกว่ากัมมชฎรูป จึงทำให้มีกายปสาทนี้ได้”^{๖๕}

๒) การกำหนดรู้โณฐัพพายตนะชนิดสามัญ

ในกรณีผู้ปฏิบัติรู้รูปสัมผัสชนิดสามัญทั่วไปที่ยังไม่ได้เน้นเจาะจงนั้น ก็จะรู้ใน ลักษณะที่กว้าง ๆ เช่น รู้สภาวะลักษณะของโณฐัพพายตนะโดยทำนองว่า “เป็นสภาวะที่ ปรากฏอยู่บนกาย”

รู้ระสของโณฐัพพายตนะว่า “กระทบได้”

รู้ปัจจุภูฏฐานว่า “เป็นที่โคจรของการกระทบ (กายวิญญาณ)” หรือ “เป็นจุด กระทบ”^{๖๖}

๓) การกำหนดรู้โณฐัพพายตนะชนิดพิเศษ

ในกรณีที่ผู้ปฏิบัติรู้ปถวีธาตุที่ปรากฏชัดเป็นพิเศษนั้น ย่อมรู้สภาวะลักษณะของ ปถวีธาตุตั้งชื่อว่า “เป็นสภาวะธรรมที่แข็งกระด้าง อ่อนนุ่ม หยาบ ละเอียด”

รู้ระส ตั้งชื่อว่า “ทำกิจ คือ การรองรับเอากรุปหรือรูปทั้งหลาย”

รู้ปัจจุภูฏฐานตั้งชื่อว่า “เป็นที่ตั้งของกลุ่มรูปหรือรูปทั้งหลายย่อมดำรงอยู่ ณ ที่ตรงนี้”

^{๖๔} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๙๑.

^{๖๕} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุณี, หน้า ๒๖๓.

^{๖๖} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๙๒.

รูปทัศนฐานดังนี้ว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบ กล่าวคือ กลุ่มธาตุ ๓ อย่างที่เหลือจากปถวิธาตุ จึงทำให้เกิดความแข็งกระด้างหรืออ่อนนุ่ม เนื่องจากมีความเปียกชื้นจึงทำให้อ่อนนุ่ม หรือเนื่องจากมีความร้อน จึงทำให้อ่อนนุ่ม”

อนึ่ง ในบรรดาการรูปทัศนฐานนี้ ขึ้นต้นเป็นการรู้แบบสามัญ ส่วน ๓ ประการหลัง เป็นตัวอย่างการแสดงถึงการรู้ปถวิธาตุหยาบด้วยธาตุ ๓ ประการที่เหลือซึ่งทั้ง ๓ นั้น เป็นการรู้ธาตุ ๓ ประการ คือ ธาตุอาโป เตโช และวาโย ส่วนประเด็น ๓ ประการสุดท้ายเป็นการรู้ปถวิธาตุชนิดละเอียด

อนึ่ง ในกรณีที่ผู้ปฏิบัติรู้เตโชธาตุตามความเป็นจริงนั้น ย่อมรู้สภาวะลักษณะของเตโชธาตุซึ่งปรากฏชัดเป็นพิเศษนั้นดังนี้ว่า “เป็นสภาวะร้อนสภาวะเย็น” รู้สภาวะว่า “ทำหน้าที่เผาผลาญ” รู้ปัจจุทัศนฐานว่า “ทำให้อ่อนนุ่ม” รูปทัศนฐานว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบ กล่าวคือ ธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือเป็นเครื่องรองรับอยู่ จึงเกิดภาวะร้อนเย็น”^{๖๗}

โดยนัยเดียวกัน ในกรณีที่รู้ว่าโยธาตุนั้นที่ปรากฏชัดเป็นพิเศษตามความเป็นจริงนั้น ผู้ปฏิบัติก็จะรู้สภาวะลักษณะของวาโยธาตุนั้นว่า “เป็นสภาวะเครื่องขับเคลื่อนเป็นสภาวะที่หย่อนตึง” รู้สภาวะของวาโยธาตุนั้นว่า “เคลื่อนไหวไปมา” รู้ปัจจุทัศนฐานว่า “เป็นตัวหลัก เป็นตัวดัน” รูปทัศนฐานว่า “เนื่องจากมีรูปหยาบ คือธาตุทั้ง ๓ ที่เหลือคอยรองรับอยู่ จึงทำให้เกิดสภาวะขับเคลื่อนหรือหย่อนตึงเป็นต้นได้”^{๖๘}

๔) การกำหนดรู้กายวิญญาน

รู้สภาวะลักษณะของกายวิญญานว่า “เป็นสภาวะที่กระทบภายในกายหรือเป็นสภาวะที่รับรู้การกระทบสัมผัส

รู้สภาวะว่า “เป็นตัวทำหน้าที่รับเอาเฉพาะสัมผัสเท่านั้นเป็นอารมณ์”

รู้ปัจจุทัศนฐานว่า “เป็นสภาวะที่มุ่งหน้าตรงไปหาโณฏฐัพพะ”

รูปทัศนฐานว่า “เนื่องจากมีการมโนสึการ กล่าวคือ การเอาใจใส่ และเนื่องจากว่ามีกายวัตถุกับสิ่งที่นำสัมผัสปรากฏอยู่ จึงทำให้เกิดการสัมผัสขึ้น”^{๖๙} สำหรับการกำหนดรู้กายสัมผัสนั้น พึงทราบตามแนวทางที่ได้แสดงไปแล้วในเรื่องของการกำหนดรู้ในขณะที่จะเห็นนั้น

^{๖๗} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๙๓.

^{๖๘} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนาธุณี, หน้า ๒๖๔.

^{๖๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๓๕.

อกุศลชวนจิต และตทาลัมมณจิต ส่วนผัสสะและเวทนา ในที่นี้ หมายถึง ผัสสะและเวทนาที่เกิดขึ้นร่วมกับชวนจิต และตทาลัมมณจิตเหล่านั้น^{๗๐}

๑) การกำหนดรู้ภวังคมโนทวาร

เมื่อผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาปฏิบัติจนกระทั่งวิปัสสนาญาณแก่กล้าแล้ว อาจทำให้เกิดความรู้สึกว่าช่วงของจิตที่กำหนดข้างหน้า และข้างหลังดูเหมือนว่าจะทิ้งช่วงห่างกันมาก ตัวอย่าง เช่น ในการคู้แขนเข้าแต่ละครั้งอาจต้องใช้จิตกำหนดหลายรอบ ซึ่งในการกำหนดรู้อาการดังกล่าว จิตที่กำหนดหลัง ๆ จะดูห่างจากจิตที่กำหนดก่อน ๆ จึงอาจทำให้ผู้ปฏิบัติคิดว่า อารมณ์ที่กำหนดนั้นน้อยไปหรือห่างไป ซึ่งความจริงแล้ว อารมณ์นั้นไม่ได้น้อยหรือห่างอย่างที่คิดแต่อย่างใด แต่เนื่องจากการกำหนดของผู้ปฏิบัตินั้นเป็นไปด้วยความเร็ว จึงทำให้ภวังคจิตทั้งหลาย ปรากฏออกมาในระหว่างแห่งวิถีจิตทั้งหลายด้วย ในช่วงเวลาเช่นนี้นั้น การเข้าไปรู้สภาวะความขาดช่วงของวิถีจิตทั้งหลายเรียกว่า เป็นการรู้ภวังคมโนทวาร

แต่สำหรับการรู้อวัชชนมโนทวาร ตามความเป็นจริงนั้น เป็นการรู้ลักษณะของมโนทวาร การรู้ว่าอวัชชนะนั้น มีหน้าที่ทำกิจ คือ การพิจารณาเรียกว่า เป็นการรู้ระส ระการเอาใจใส่ในอารมณ์นั้น เรียกว่า เป็นการรู้ปัจจุภูมฺมณ รู้ว่าเนื่องจากภวังคจิตขาดช่วงไป จึงได้เกิดการเริ่มต้นเอาใจใส่อารมณ์ จัดเป็นการรู้ปทัฏฐฐานของอวัชชนมโนทวารนั้น ก็การรู้มโนทวารนี้ เปรียบเหมือนกับการรู้หทัยวัตถุรูปหรือรูปหัวใจนั่นเอง หมายความว่า เมื่อรู้รูปหัวใจ โดยถูกต้องตรงตามความเป็นจริงย่อมทำให้รู้ได้ว่า รูปหัวใจนั้นเป็นนิสสยะ กล่าวคือ ที่ตั้งที่อาศัยของจิตที่ทำการกำหนดพิจารณา จากนั้น ก็จะทำให้รู้ต่อไปว่า จิตเริ่มต้นนึกคิดตั้งแต่ตรงนี้ เริ่มต้นกำหนดตั้งแต่จุดนี้ก็การรู้เช่นนี้จัดเป็นการรู้ลักษณะของอวัชชนมโนทวารนั่นเอง^{๗๑}

๒) การกำหนดรู้ธัมมารมณ

สำหรับการรู้ลักษณะเป็นต้นของธัมมารมณที่เป็นปสาทรูป ๕ อาโปธาตุ และหทัยรูปนั้น ได้เคยแสดงไว้แล้ว ส่วนการรู้ภารูป ตามความเป็นจริง ในขณะที่เกิดความนึกคิดหรือการทำอากัปกิริยาของหญิงของชายนั้นพึงทราบดังนี้ คือ การรู้ซึ่งถึงความเป็นธรรมชาติหญิงชายก็ดี รู้สาเหตุแห่งความเป็นหญิงชายก็ดี จัดเป็นการรู้สภาวะลักษณะของภารูป

รู้ว่ารูปร่างดังกล่าวมี่หน้าที่แสดงเป็นหญิง เป็นชายให้ปรากฏ เรียกว่า เป็นการรู้ระส

^{๗๐} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาฯ, หน้า ๒๗๒.

^{๗๑} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร, หน้า ๙๖.

รู้ว่ารูปดังกล่าวมีลักษณะอาการ เช่น รูปพรรณสัณฐาน อากัปภิกิริยาของหญิงชาย
ปรากฏออกมา เรียกว่า เป็นการรับรู้ปัจจุบัน

รู้ว่ารูปดังกล่าวเกิดขึ้นโดยอาศัยรูปหยาบ เรียกว่า เป็นการรับรู้พื้นฐานของภารูปนั้น

ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาที่สามารถกำหนดรู้เท่าทันธัมมารมณนั้น ย่อมทำให้รู้ชัด
แม้กระทั่งชีวิตรูปหรือที่เรียกโดยทั่วไปว่า ชีวิต ซึ่งเป็นรูปที่ทำให้รูปทั้งหลายเป็นไปได้อย่างต่อเนื่อง
ด้วยชีวิตรูปนี้เกิดขึ้น และดับไปพร้อมกัน และเป็นกลุ่มเดียวกันเป็นรูปทั้งหลาย มีปสาทรูป
เป็นต้น^{๗๒}

แต่ถึงกระนั้น ก่อนที่ชีวิตรูปนี้จะดับหายไป (ในช่วงที่เป็นฐิติขณะ) ก็ยังอุตสาห
ช่วยเหลือเกื้อกูลปกป้องรักษาคุ้มครองรูปอื่น ๆ ให้มีอายุยืนยาวได้ด้วย ก็เพราะการเกื้อกูลของชีวิต
รูปนี้เอง แม้ว่าปสาทรูปเก่า ๆ เป็นต้น จะดับหายไปแล้ว รูปใหม่ ๆ ก็ยังสามารถเกิดขึ้นได้อีก
ณ ตรงจุดเดิม เป็นไปอย่างต่อเนื่องอยู่อย่างนี้จนกระทั่งดับขั้น ด้วยเหตุนี้ หากผู้ปฏิบัติได้เข้าไปรู้
ความจริงของชีวิตรูป ก็จะสามารถรู้ซึ่งถึงลักษณะ เป็นต้น ของชีวิตรูปนี้ โดยทำนองนี้ว่า

รูปนี้ คือ ผู้รักษาคุ้มครองและเกื้อกูลรูปอื่น ๆ ให้มีชีวิตอยู่ นี่เป็นการรู้ลักษณะของชีวิตรูป

รูปนี้มีหน้าที่ (กิจ) ก่อให้เกิดรูปอื่น ๆ นี่เป็นการรู้ฐานะ

รูปนี้มีผลทำรูปอื่น ๆ สามารถตั้งอยู่ได้อย่างต่อเนื่อง นี่เป็นการรับรู้ปัจจุบัน

รูปนี้เกิดขึ้นโดยอาศัยมหาภูตรูปหรือรูปหยาบ นี่เป็นการรับรู้พื้นฐาน

ในขณะที่ผู้ปฏิบัติทำการรับประทานอาหาร หากมีการกำหนดอยู่ อาหารรูป ก็จะ
ปรากฏในการกำหนดนั้น ซึ่งถ้าหากผู้ปฏิบัติสามารถรู้อาหารรูปตามความเป็นจริงนั้น ก็จะพึงรู้โดย
ทำนองนี้ว่า

รูปนี้มีสภาวะเป็นโอชา กล่าวคือ เป็นสารอาหาร นี่เป็นการรู้ลักษณะของภารูป

รูปนี้มีหน้าที่ทำรูปอื่น ๆ เกิดขึ้นเจริญเติบโต และมีพลัง นี่เป็นการรู้ฐานะ

รูปนี้มีลักษณะการอุปการะเกื้อกูลหนุนรูปอื่น ๆ ไม่ให้เสื่อมย่อยยับไป นี่เป็นการรับรู้ปัจจุบัน

รูปนี้มีรูปอื่น เช่น ข้าว แกง ขนมห เป็นต้น เป็นที่อาศัย นี่เป็นการรับรู้พื้นฐาน^{๗๓}

อนึ่ง ธัมมารมณที่เป็นฝ่ายจิตเจตสิกนั้น พึงทราบว่ามีมากมายซึ่งในบางอย่างก็ได้
แสดงไปแล้ว และบางอย่างก็จะได้นำมาแสดงในช่วงท้าย ๆ ดังนั้น เกี่ยวกับการรู้ธัมมารมณที่เป็น
ฝ่ายจิตเจตสิกจึงจะไม่นำมาแสดงเป็นเอกเทศทุกอย่างในที่นี้

^{๗๒} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสิสยาตอ), วิปัสสนาธุณี, หน้า ๒๗๔.

^{๗๓} คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสยะ, พระไตรปิฎกนิสสยะ (ฉบับพิเศษ)

- (๑) อติวิภูตารมณฺ์ หมายถึงอารมณฺ์ที่ปรากฏชัดเจนทางใจมากที่สุด
- (๒) วิภูตารมณฺ์ หมายถึงอารมณฺ์ที่ปรากฏชัดเจนทางใจ
- (๓) อวิภูตารมณฺ์ หมายถึงอารมณฺ์ที่ไม่ปรากฏชัดเจนทางใจ
- (๔) อตติวิภูตารมณฺ์ หมายถึงอารมณฺ์ที่ไม่ปรากฏชัดเจนทางใจเลย

การตั้งสติกำหนดรู้ วิถีจิตทางทวารทั้ง ๖ เป็นที่ต่อของชีวิต (คือระหว่างรูปกับรูป หรือระหว่างรูปกับนาม ให้ติดต่อกันเกิดความรู้ทางใจขึ้นได้) และเป็นทีไหลมาของบุญและบาป ไม่ใช่สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นเพียงปรมัตถ์ คือ ชันธ์ आयตนะ ธาตุ สัจจะ เท่านั้น^{๗๘} ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนากำหนดรู้พิจารณารูปนามอยู่ที่ตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง เป็นต้น ทำให้เกิดปัญญา มองเห็นสภาวธรรมตามที่เป็นจริงของรูปนามได้ชั่วขณะ จึงควรกำหนดรู้รูปนามให้ทันปัจจุบันขณะที่กำลังเกิดขึ้น เพราะการกำหนดให้ทันปัจจุบันขณะเท่านั้น จึงจะสามารถรู้เห็นรูปนามตามความเป็นจริงได้ กระทั่งจิตมีความละเอียดประณีต เพียงพอที่จะเห็นวิถีจิตเป็นขณะ ๆ ไปจนกระทั่งหยุดกระบวนการรับรู้ เพียงสักแต่ว่ารู้ วิปัสสนาญาณที่แก่กล้าขึ้นนี้ จิตก็จะรับรู้การเกิดดับอย่างรวดเร็วของสภาวธรรม โดยจิตจะตั้งมั่นอยู่ในความระลึกรู้พระไตรลักษณ์ อันได้แก่ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของทุกสรรพสิ่ง^{๗๙} ปัญญาอันเกิดจากวิปัสสนาญาณนี้ เป็นปัญญาที่เกิดภายในของแต่ละบุคคลที่เข้าถึงเท่านั้น เป็นปัญญาอันอาศัยประสบการณ์ทางจิตโดยตรง ซึ่งต้องอาศัยการเจริญวิปัสสนาภาวนา โดยการกำหนดรู้ปัจจัย หรือสภาวธรรมปัจจุบัน^{๘๐} รู้เห็นสภาวะแท้จริงของรูปนามด้วยจิต เมื่ออายตนะภายใน และภายนอกกระทบกันแล้ว ก็จะทำให้วิถีจิตเกิดขึ้น เป็น กุศลบ้าง อกุศลบ้าง วิบากบ้าง วนเวียนหลาย ๆ รอบ^{๘๑}

ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาโดยมีอายตนะ ๑๒ เป็นอารมณฺ์ ด้วยวิธีนี้ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมภายในธรรมภายนอก พิจารณาเห็นธรรมทั้งภายในภายนอก เห็นธรรมเป็นเหตุเกิดและดับอยู่ พิจารณาเห็นเหตุเกิดและดับในธรรมอยู่ว่า ภิกษุตั้งสติเฉพาะหน้าว่า “ธรรมมีอยู่” ก็เพียงเพื่ออาศัยเจริญญาณเจริญสติเท่านั้น ไม่อาศัยค้นหาและทิวฐิติ และไม่ยึดมั่นถือมั่นอะไร ๆ ในโลก ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ภิกษุพิจารณาเห็นธรรมในธรรม คือ อายตนะภายใน ๖ และอายตนะภายนอก ๖ อยู่^{๘๒}

^{๗๘} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

^{๗๙} พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ), วิปัสสนานัย เล่ม ๑, หน้า ๒๐๐.

^{๘๐} อภิ.สง. (ไทย) ๓๔/๑๐๔๖/๒๖๘.

^{๘๑} พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี), วิปัสสนาภูมิ, พิมพ์ครั้งที่ ๖, (กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒), หน้า ๗๗.

^{๘๒} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๓๘๔/๓๑๙.

การสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไม่ให้ยินดียินร้าย ในเวลาเห็นรูป ฟังเสียง ดมกลิ่น ลิ้มรส ถูกต้องโผฏฐัพพะ รู้ธรรมารมณ์ด้วยใจ ระวังไม่ให้กิเลสเกิดขึ้นครอบงำใจของตนได้ ในเวลารับรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ ถ้าไปหลงเพลิดเพลิน ชื่นชม ยึดติดอยู่ เป็นสาเหตุให้จิตเสื่อมจากกุศลธรรมทั้งหลาย ซึ่งเป็นต้นเหตุของการเจริญกุศลธรรมในจิตยึดติดกามคุณ กิเลส นิสรรณต่าง ๆ เมื่อได้เจริญจิตด้วยการสำรวมอายตนะเหล่านี้ย่อมไม่เสื่อมจากกุศลธรรม^{๘๓}

เมื่อผู้ปฏิบัติพิจารณาฐานันท์ ๕ รูป นาม ทางอายตนะ ๑๒ ตามความเป็นจริง ย่อมรู้รับรู้สภาวะ การเห็น การได้ยิน การรู้กลิ่น การลิ้มรส การสัมผัส และการนึกคิด ซึ่งเป็นอารมณ์ของตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ โดยมีสติเป็นองค์กำกับ เมื่อสติกำลังมากขึ้น ย่อมเกิดปัญญาเห็นความจริงของนาม-รูป ตามหลักพระไตรลักษณ์ ซึ่งดำเนินไปตามแนวทางแห่งวิปัสสนาญาณ จนพ้นจากความทุกข์ทั้งปวง สู่ความเป็นพระอรหันต์บุคคลในพระพุทธศาสนา^{๘๔}

สรุป วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณ เป็นการรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางใจโดยผ่านทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ โดยเห็นเหตุปัจจัยของการเกิดรูปนามที่ปรากฏทางทวาร ทั้ง ๖ อาศัยการปฏิบัติด้วยการเจริญวิปัสสนาในการกำหนดรู้ มีสติตั้งมั่นจนเกิดสภาวะญาณเป็นไปตามลำดับ สามารถแยกแยะแยกนามออกจากกันได้ชัดเจน มีสติเข้าไปรู้เห็นเหตุปัจจัยของการเกิดรูปนามทางทวารต่าง ๆ ซึ่งเป็นไป ตามแต่ละวิถีจิตที่เกิดขึ้นและรับรู้ถึงความ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของสภาวะธรรมนั้น ๆ

กำหนดรู้เห็นเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจจนุปบาท โดยอนุโลมว่า เพราะอวิชชาเป็นปัจจัย จึงเกิดมีสังขาร เพราะมีสังขารเป็นปัจจัยจึงเกิดมีวิญญูณ เพราะมีวิญญูณเป็นปัจจัย จึงเกิดมีนามรูป เพราะมีนามรูปเป็นปัจจัย จึงเกิดมีอายตนะ ๖ เพราะมีอายตนะ ๖ เป็นปัจจัย จึงเกิดมีผัสสะ เพราะมีผัสสะเป็นปัจจัย จึงเกิดมีเวทนา เพราะมีเวทนาเป็นปัจจัย จึงเกิดมีตัณหา เพราะมีตัณหาเป็นปัจจัย จึงเกิดมีอุปาทาน เพราะมีอุปาทานเป็นปัจจัย จึงเกิดมีภพ เพราะมีภพเป็นปัจจัย จึงเกิดมีชาติ เพราะมีชาติเป็นปัจจัย จึงเกิดมีชรา มรณะ หรือกำหนดรู้ ตามปฏิจจนุปบาท โดยปฏิโลมว่า ชราและมรณะ เพราะมีชาติ ชาติมีเพราะมีภพ ภพมีเพราะอุปาทาน อุปาทานมีเพราะตัณหา ตัณหา มีเพราะมีเวทนา เวทนามีเพราะมีผัสสะ ผัสสะมีเพราะมีอายตนะ ๖ อายตนะ ๖ มี เพราะมีนามรูป นามรูปมีเพราะมีวิญญูณ วิญญูณมีเพราะมีสังขาร สังขารมีเพราะอวิชชา การกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูปตามหลักปฏิจจนุปบาท ดังนี้ ก็เป็น ปัจจัยปริคคหญาณ

^{๘๓} จะเด็จ คงสุขศรี, “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังวรสูตร”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑), บทคัดย่อ.

^{๘๔} แมชีตวงใจ กุทอง, “ศึกษาชั้นันท์ ๕ และอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), บทคัดย่อ.

การกำหนดรู้ตามกฎแห่งกรรม กรรมวิภูและวิปากวิภู คือ การทำดีและทำชั่ว เห็นกรรมนั้น ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัย ก็เป็นปัจจัยปริคคหญาณเหมือนกัน เมื่อผู้ปฏิบัติมีกำลังของปริคคหญาณแก่กล้าขึ้น ก็จะสามารถละวิจิกิจฉาความสงสัย ๑๖ ประการได้ พร้อมทั้งละวิจิกิจฉาได้อีก ๘ ประการ คือ

- (๑) ความสงสัยในพระบรมศาสดา คือ สงสัยในพระพุทธรูป ๙
- (๒) สงสัยในพระธรรม คือ สงสัยในพระธรรมคุณ ๖
- (๓) สงสัยในพระสงฆ์ คือ สงสัยในพระสังฆคุณ ๙
- (๔) สงสัยในสิกขา คือ สงสัยในสิกขา ๓ ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา
- (๕) สงสัยในที่สุดเบื้องต้นคือ สงสัยในชั้น ๕ ในอดีต
- (๖) สงสัยในที่สุดเบื้องปลาย คือ สงสัยในชั้น ๕ ในอนาคต
- (๗) สงสัยในที่สุดเบื้องต้นและในที่สุดเบื้องปลายคือ สงสัยในชั้น ๕ ทั้งในอดีตและในอนาคต
- (๘) สงสัยในปฏิจสมุปบาท คือ การที่ธรรมทั้งหลายเกิดแต่เหตุปัจจัย เป็นธรรมตาอยู่เอง

เมื่อปฏิบัติมาจนกำหนดรู้เห็นรูปนามในญาณที่ ๑ ได้แล้ว รู้ว่าไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีสิ่งที่เรียกว่า อัตตา เมื่อพากเพียรปฏิบัติต่อมามาก ก็กำหนดรู้ว่า นามและรูป ที่ตนรู้เห็นมาในญาณที่ ๑ นั้น เกิดขึ้นมีจากเหตุจากปัจจัย เมื่อกำหนดจนรู้เห็นเหตุปัจจัยแล้วนับได้ว่าเข้าสู่ญาณ ๒ คือ ปัจจัยปริคคหญาณ

ในการปฏิบัติวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นการกำหนดรู้วิถีจิตที่มากกระทบสภาวะธรรมทั้ง ๕ คือ จักขุปสาท รูปายตนะ จักขุวิญญาณ ผัสสะ และเวทนา โดยกำหนดรู้ลักษณะ คือ จักขุปสาท รูปรูป (สีสนัวรรณะ) คือ รูปายตนะ หากจิตที่รูปร่างเกิดขึ้นชัดกว่าทั้งสอง (จักขุปสาทและรูปายตนะ) รู้ตัวจิตซึ่งเป็นตัวเห็น คือ “จักขุวิญญาณ” หากการกระทบสัมผัสระหว่างรูปสีสนักับการเห็นปรากฏชัดกว่า คือ “จักขุสัมผัสสะ” ซึ่งจะเกิดขึ้นในแต่ละวิถีจิต ทางทวารอื่นก็เช่นเดียวกัน

๓.๖ สรูปท้ายบท

วิปัสสนา คือความรู้แจ้งชัดในสภาวะธรรม โดยการอบรมจิตให้เกิดปัญญา เป็นการใช้กระบวนการพิจารณาทางจิต จนเกิดปัญญาจนเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริงว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ตามกฎแห่งไตรลักษณ์ โดยมีหลักปฏิบัติด้วยวิธีวิปัสสนากัมมัฏฐานตามสติปัฏฐาน ๔ โดยมีรูปนามเป็นอารมณ์ สามารถขยายออกเป็นวิปัสสนาภูมิ ๖ ได้ คือ ชั้น ๕ आयตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรี ๒๒ อริยสัจ ๔ และปฏิจสมุปบาท ๑๒ เมื่อย่อลงแล้วคงเหลือ รูปกับนาม ผลของการพิจารณารูปนามตามสติปัฏฐาน ๔ ที่ได้จากการปฏิบัติกำหนดรู้ที่ถูกต้องต้อง ย่อมเกิดปัญญาที่เกิดจากการหยั่งรู้ มี ๑๖ ชั้น เรียกว่า โสฬสญาณ ประกอบด้วยช่วงทางแห่งความบริสุทธิ์ ๗ ระยะ เรียกว่า วิสุทธิ ๗

ผู้ปฏิบัติธรรมที่กำหนดรู้สภาวะธรรมปัจจุบันแล้วรู้เห็นสภาวะแท้จริงของรูปนาม ย่อมเข้าใจเหตุเกิดของรูปนามได้ตามสมควร ย่อมรู้เห็นว่ารูปนามในกาลทั้ง ๓ คือ อดีต ปัจจุบัน และอนาคต เกิดจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้องกัน โดยปราศจากอำนาจเหนือธรรมชาติที่ดลบันดาลให้เกิดขึ้น ความรู้เช่นนี้ เรียกว่า กังขาวิตรณวิสุทธิ คือความบริสุทธิ์ด้วยข้ามพ้นความสงสัย

วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณของผู้เจริญวิปัสสนาภาวนานั้น เป็นการที่เข้าไปมีสติรับรู้สิ่งต่าง ๆ ที่มาปรากฏทางใจโดยผ่านทางทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ หากผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาได้เข้าถึงและรับรู้ถึงความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาของสภาวะธรรมนั้น ๆ ในวิถีจิตเช่นนี้ จิตเพียงสักแต่รับรู้ว่ามี การเห็นเท่านั้น โดยไม่มีกิเลสเข้ามาปรุงแต่ง เมื่อตั้งจิตกำหนดรู้การเปลี่ยนแปลงโดยต่อเนื่องของรูปและนาม ก็จะเข้าถึงสภาวะธรรมที่เป็นสัมมาทิฐิ ผู้เจริญวิปัสสนาภาวนาเพียงแต่มีสติกำหนดรู้ความเป็นไปของจิต และรู้เท่าทันจิต ก็จะสามารถกำหนดรู้เห็นเหตุปัจจัยตามหลักปฏิจจสมุปบาท ดังนี้ ก็เป็น ปัจจยปริคคหญาณ สามารถกำหนดรู้ตามกฎแห่งกรรม คือ การทำดีและทำชั่ว เห็นกรรมนั้น ๆ เป็นเหตุเป็นปัจจัย ก็เป็นปัจจยปริคคหญาณเหมือนกัน เมื่อผู้ปฏิบัติมีกำลังของปริคคหญาณแก่กล้าขึ้น ก็จะหมดสิ้นสงสัย ๑๖ ประการได้ เมื่อผ่านพ้นความสงสัย ก็เป็นผู้ได้ความเบาใจ ได้ที่พึ่งทางพระพุทธศาสนา นับว่าเป็นผู้มีคติเที่ยงแท้แน่นอน

บทที่ ๔

สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่อง วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจัยปริคคหญาณ มีวัตถุประสงค์ไว้ ๒ ประการ คือ เพื่อศึกษาวิถีจิตในคัมภีร์พุทธศาสนา และเพื่อศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจัยปริคคหญาณ โดยการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท คือ พระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เรียบเรียงข้อมูล ตรวจสอบความถูกต้องเนื้อหาจากอาจารย์ที่ปรึกษา ผลของการวิจัยได้ดังนี้

๔.๑ สรุปผลการวิจัย

๔.๑.๑ ศึกษาวิถีจิตในคัมภีร์พุทธศาสนา พบว่า

วิถีจิต คือ จิตที่ทำหน้าที่เกี่ยวกับการรับรู้อารมณ์ ๖ ที่กำลังปรากฏทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ทำหน้าที่มาร้อยเรียง รับรู้อารมณ์ตามลำดับก่อนหลัง เมื่อมีอารมณ์หรือสภาวะธรรมภายนอกมากระทบ ขณะจิตที่ขึ้นวิถีจะตั้งอยู่ได้ในอารมณ์นี้ มีถึง ๑๑ ขณะจิต ดังนี้ อดีตภวังค์ ภวังคจลน ภวังค์คูปัจเฉทะ ปัญจทวาราวชชนะ ปัญจวิญญาณ สัมปฏิจฉนะ สันตริณะ โภฏฐัพพะนะ ชวนะ และตทาลัมพะนะ ตามลำดับ

วิถีจิตแบ่งประเภทใหญ่ ๆ ได้ ๒ ประเภทคือ กามวิถี และ อับปนาวิติ ส่วนวิถีจิตในกามวิถีแยกย่อยได้เป็น ๒ คือ ปัญจทวารวิถี และมโนทวารวิถี ซึ่งปัญจทวารวิถี คือ วิถีจิตที่ปรากฏขึ้นรับปัญจอารมณ์ทางปัญจทวาร ได้แก่ รูปารมณ์, สัททารมณ์, คันธารมณ์, รสอารมณ์, โภฏฐัพพารมณ์ และธัมมารมณ์ ส่วนมโนทวารวิถี มีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสอารมณ์ โภฏฐัพพารมณ์ และธัมมารมณ์ จึงกล่าวได้ว่า วิถีจิตนั้นเป็นนาม เพราะจิตเป็นสภาวะที่จับต้องไม่ได้ มีสภาวะที่เข้าไปรู้อารมณ์ ทางทวารทั้ง ๖ เช่น เห็น ได้ยิน ดู ฟัง เคลื่อนไหว พุดจา ตลอดจนคิดการต่าง ๆ จิตจึงมีใจอยู่เพียงในภาวะที่เป็นภวังค์ คือ มีใจแค่เป็นองค์แห่งภพไว้เท่านั้น แต่ต้องมีการรับรู้เสพอารมณ์ทำกรรมทางทวารทั้งหลายด้วย ดังนั้น เมื่อมีอารมณ์ คือ รูป เสียง ฯลฯ มาปรากฏแก่ทวาร คือ ตา หู ฯลฯ ก็จะมีการรับรู้ โดยภวังคจิตที่กำลังเกิดดับสืบต่อกระแสภพกันอยู่นั้น แทนที่ภวังคจิตหนึ่งดับไป จะเกิดเป็นภวังคจิตใหม่ขึ้นมา ก็กลายเป็นว่า ภวังคจิตหนึ่งดับไป

แต่เกิดเป็นจิตหนึ่งที่เข้ามาอยู่ในวิถีแห่งการรับรู้เกิดขึ้นมา แล้วก็จะมีจิตที่เรียกชื่อต่าง ๆ เกิดขึ้นมา ทำหน้าที่ต่อ ๆ กันไป ในวิถีแห่งการรับรู้เสพอารมณ์นั้น จนครบจบกระบวนการ เรียกว่า วิถีจิต และจิตแต่ละขณะในวิชานั้น มีชื่อเรียกเฉพาะของมัน ตามกิจคืองานหรือหน้าที่ที่มันทำ

๔.๑.๒ ศึกษาวิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจฉยปริคคหญาณ พบว่า

วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจฉยปริคคหญาณ เป็นการเข้าไปกำหนดรู้เหตุปัจจัยของรูปนามทางทวารทั้ง ๖ ที่เข้าไปรับรู้อารมณ์ ทาง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ที่เกิดขึ้นในปัจจุบันขณะอย่างจดจ่อ เผ่าดูอารมณ์อันเป็นสภาพธรรมที่ปรากฏขึ้น ตามความเป็นจริง โดยปราศจากอคติ หรือการคิดนึกปรุงแต่งเพิ่มเติมสิ่งใด ๆ ลงไปในทุก ๆ ขณะที่มีการกำหนดรู้ด้วยสติ ที่ประกอบพร้อมอยู่ด้วยความเชื่อมั่นในแนวปฏิบัติ อันส่งผลให้มีวิริยะ สมาธิ และปัญญาเพิ่มพูนขึ้นอย่างต่อเนื่องการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐานเป็นหลักสำคัญในการปฏิบัติธรรมเพื่อความพ้นทุกข์ เป็นทางสายเดียวมุ่งสู่ทางนิพพานไม่มีทางสายอื่น นอกจากทางสติปัฏฐานสายเดียวเท่านั้น เพราะการเจริญสติปัฏฐาน ๔ เป็นการอบรมปัญญา เป็นปัญญาที่เกิดจากการอบรมจิต เมื่อจิตระลึกรู้สภาวะธรรมล้วน ๆ และมีสมาธิตั้งมั่นอยู่ในสภาวะธรรม ปัญญาที่เกิดร่วมกับสติและสมาธิย่อมจะพัฒนาแก่กล้าขึ้นตามลำดับ โดยพิจารณาตามอารมณ์ของวิปัสสนา ได้แก่ ชั้นที่ ๕ อายุตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อินทรีย์ ๒๒ ปฏิจจสมุปบาท ๑๒ อริยสัจ ๔ เมื่อย่อลงแล้วคงเหลือ รูปกับนาม เมื่อวิปัสสนาญาณแก่กล้าขึ้นจนกระทั่งเห็นเหตุเกิดปัจจัยของรูปนาม ว่า รูปนามนี้เป็นเหตุปัจจัยซึ่งกันและกัน จะเกิดขึ้นได้เองโดยไม่มีเหตุ ไม่มีปัจจัย ก็ไม่ใช่ เหตุและปัจจัยของรูป ก็คือ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และ อาหาร ส่วนเหตุและปัจจัยของนาม คือ เวทนา สัญญา สังขาร ได้แก่ อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และ ผัสสะ ส่วนของวิญญาน ก็มี อวิชชา ตัณหา อุปาทาน กรรม และนามรูป เป็นปัจจัย การกำหนดรู้ปัจจัยของนามและรูป เป็นปัจฉยปริคคหญาณ ผู้ที่บรรลุญาณนี้แล้วจะไม่มี ความสงสัย

วิถีจิต จัดเป็นนามธรรม รู้จักกันแต่ชื่อ กำหนดรู้ได้ด้วยใจ เป็นสิ่งที่ไม่รูปร่าง ไม่มีรูป แต่น้อมมาเป็นอารมณ์ของจิตเป็นส่วนของนามธรรมทั้งหมด วิถีจิตทั้ง ๖ วิถี วิถีจิตที่เกิดขึ้น จึงเป็นวิถีที่เกิดจากการเห็น หรือยินดีพอใจในสิ่งที่ กำลังปรากฏทางตา ทางหู ทางจมูก ทางลิ้น ทางกาย ทางใจ จิตขณะนั้น ๆ เป็นวิถีจิต โดยจะแบ่งประเภทใหญ่ ๆ ของวิถีจิตได้ ๒ ประเภทคือ ปัญจทวารวิถี และมโนทวารวิถี ซึ่งปัญจทวารวิถี คือ วิถีจิตที่ปรากฏขึ้นรับปัญจอารมณ์ (อารมณ์ทั้ง ๕) ทางปัญจทวาร (ช่องทางในการรับรู้อารมณ์ทั้ง ๕) ได้แก่ รูปารมณ์ (รูป), สัททารมณ์ (เสียง), คันธารมณ์ (กลิ่น), รสธารมณ์ (รส), โภกฐัพพารมณ์ (สัมผัส) และฉัมมารมณ์ ส่วนมโนทวารวิถี มีอารมณ์ได้ทั้ง ๖ คือ รูปารมณ์ สัททารมณ์ คันธารมณ์ รสธารมณ์ โภกฐัพพารมณ์ และฉัมมารมณ์ จึงกล่าวได้ว่า วิถีจิตนั้นเป็นนาม เพราะจิตเป็นสภาวะที่จับไม่ได้ มีสภาวะที่เข้าไปรู้อารมณ์ ทางทวารทั้ง ๖

การกำหนดรู้ นามรูปทางปัญจทวารและมโนทวารเป็นการทำให้แจ้งด้วยการรู้เท่าทัน อารมณ์ในปัจจุบันขณะ มีความสำคัญต่อการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เพราะอภิขมาโทมนัสจะเกิดขึ้นได้หรือไม่อยู่ที่ว่า ผู้ปฏิบัติสามารถกำหนดได้เท่าทันปัจจุบันอารมณ์หรือไม่ หากกำหนดได้ทันทุกขณะจิตอภิขมาและโทมนัส ย่อมเกิดขึ้นไม่ได้ เท่ากับว่าในขณะนั้น สมุทัยอันเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ย่อมถูกละไป ดังนั้นการกำหนดจึงเป็นการทำให้ได้มาซึ่งสัมมาทิฐิ และศึกษาการดำเนินไปของวิถีจิต อันเกิดจากการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามแนวสติปัฏฐาน เป็นการพัฒนาขึ้นของ ปัญญาญาณ ตามหลักไตรสิกขาไปโดยลำดับ จนบรรลุจุดมุ่งหมาย คือ มรรค ผล นิพพาน มี ๗ ชั้น คือ (๑) สีสวิสุทธิ (๒) จิตตวิสุทธิ (๓) ทิฐิวินิสุทธิ (๔) กังขาวิตรณวิสุทธิ (๕) มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ (๖) ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธิ และ (๗) ญาณทัสสนวิสุทธิ

๔.๒ ข้อเสนอแนะ

๔.๒.๑ ข้อเสนอแนะในเชิงนโยบาย

เป็นการมุ่งเน้นศึกษาหลักสูตรในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท จากการศึกษาวิจัย เรื่อง วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณ นำผลจากการศึกษานำไปใช้ และไปพัฒนาจิตใจ ต่อไป เนื่องจากเราพบว่า สังคมในทุกวันนี้สังคมเต็มไปด้วยความวุ่นวายของข้อมูลข่าวสารทั้งจริงทั้งเท็จ การรับรู้ข้อมูลข่าวสารจึงต้องพัฒนาจิต ควบคุมจิต ดูแลจิตในการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร ซึ่งข้อค้นพบปัญจทวารวิถี ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เป็นตัวรับรู้ข้อมูลข่าวสาร จึงต้องมีการควบคุมด้วยตัวปัญญา จึงกำหนดข้อเชิงนโยบายให้กับองค์กรทางด้านเอกชนในการพัฒนาจิตควบคู่กับการพัฒนาด้านวัตถุ

๔.๒.๒ ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

จากการศึกษาวิจัย เรื่อง วิถีจิตในการพิจารณารูปนามในปัจจุบันปริคคหญาณ ผู้วิจัยพบว่า ยังมีข้อจำกัดในการศึกษาหลาย ๆ ประเด็น เช่น การศึกษาหลักสูตรในพระสูตรอื่น ๆ หรือการนำเนื้อหาหลักสูตรเชื่อมโยงงานวิจัยเชิงปริมาณและคุณภาพ ดังนั้น หากมีการศึกษาในเรื่อง และประเด็นเดียวกันนี้ ควรจะศึกษาในลักษณะดังนี้

- ๑) ศึกษาเปรียบเทียบเนื้อหาหลักสูตรกับพระสูตรอื่น ๆ หรือพระสูตรที่เกี่ยวข้อง
- ๒) ศึกษาเรื่องการพัฒนาการรับรู้ในการเห็น ได้ยิน ตมกลิ่น ลิ้มรส สัมผัส ความรู้สึก ต่อข้อมูลข่าวสาร สำหรับเยาวชนในสังคม ว่าเป็นอย่างไรร

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์วิทยาเขต นครปฐม ๒๕๐๐.

กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์วิทยาเขต, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์วิทยาเขต. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์วิทยาเขต, ๒๕๓๕.

_____ . พระไตรปิฎกอรรถกถาภาษาไทย ชุด ๔๕ เล่ม. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์วิทยาเขต, ๒๕๕๓.

_____ . ฎีกาภาษาบาลี ฉบับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๕.

_____ . ปกรณ์วิเสสภาษาบาลี ฉบับจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์กิจ, ๒๕๓๕.

ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ:

ขุนสรพกิจโกศล (โกวิท ปัทมะสุนทร). ลักษณะที่จตุกะแห่งปรมัตถธรรม. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วิบูลย์กิจ, ๒๕๕๑.

คณะกรรมการโครงการจัดสร้างพระไตรปิฎกนิสสัย. พระไตรปิฎกนิสสัย (ฉบับพิเศษ) มหาสติปัฏฐานสูตร. แปลโดยจรัญ ธรรมดา. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๕.

ฉันทนา อุตสาหลักษณ์. พุทธปัญญา คู่มือการสร้างปัญญา. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนชัยการพิมพ์ จำกัด, ๒๕๕๕.

ธนิต อยู่โพธิ์. วิปัสสนาภิธาน. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์วิทยาเขต, ๒๕๕๐.

ฝ่ายวิชาการ อภิธรรมโชติกะวิทยาลัย. คู่มือการศึกษาหลักสูตรจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. พิมพ์ครั้งที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๕.

_____ . วิปัสสนากรรมฐาน. กรุงเทพมหานคร: (ม.ป.ท.), ๒๕๒๘.

พระครูเกษมธรรมทัต (สุรศักดิ์ เขมรสี). วิปัสสนาภิธาน. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: บุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๒.

พระธรรมธีรราชฆาต (โชคก ญาณสิทธิ). ลำดับโสฬสญาณ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ ทู ที. พรินต์ติ้ง, ๒๕๒๗.

_____. **วิปัสสนากรรมฐาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ประยูรวงศพรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๕๓.
พระธัมมานันทมหาเถระ. **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**. แปลโดย พระคันธสาราภิวังศ์.
พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์, ๒๕๕๕.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๑.
กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม, ๒๕๕๖.

_____. **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**. พิมพ์ครั้งที่ ๓๒. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ผลิธัมม.
๒๕๕๕.

_____. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๒๕. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์
มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖.

พระพุทธโฆสเถระ. **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**. แปลโดย สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถระ).
พิมพ์ครั้งที่ ๗. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ธนาเพชร จำกัด, ๒๕๕๑.

พระมหาสมปอง มุทิโต. **คัมภีร์อภิธานวรรณานา**. พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บริษัท
ประยูรวงศพรินต์ติ้ง จำกัด, ๒๕๔๗ .

พระมหาโสภณมหาเถระ (มหาสีสยาตอ). **วิปัสสนานัย เล่ม ๑**. พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบ
เรียง. กรุงเทพมหานคร: ห.จ.ก. ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๒.

_____. **วิปัสสนานัย เล่ม ๒**. พระคันธสาราภิวังศ์ แปลและเรียบเรียง. กรุงเทพมหานคร:
ห.จ.ก. ประยูรสาส์นไทย, ๒๕๕๕.

_____. **ปฏิจจนุสุมปาบทเหตุผลแห่งวิภูตสงสาร**. กรุงเทพมหานคร: ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์,
๒๕๕๓.

_____. **วิปัสสนาขุณี**. จำรูญ ธรรมดา แปล. กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ประยูรสาส์นไทย
การพิมพ์, ๒๕๕๓.

พระเมธีกิตโยดม (พิณ กิตติปาโล) และธนิต อยุโพธิ์ (แปล). **คัมภีร์วิสุทธิมรรค เล่ม ๓**. กรุงเทพมหานคร:
โรงพิมพ์วิญญาน, ๒๕๔๑.

พระภัททันตะ อาสภมหาเถระ อัครมหาภิกษุญาณาจารย์ ดร. **ปฐมวิปัสสนาวงศ์ ในประเทศไทย**.
กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด, ๒๕๕๔.

_____. **วิปัสสนาที่ปณีฎีกา**. กรุงเทพมหานคร: บริษัทอมรินทร์พรินต์ติ้งแอนด์พับลิชชิ่งจำกัด
มหาชน, ๒๕๕๔.

พระสัทธัมมโชติกะ ธัมมาจารย์. **ปริเฉทที่ ๔ วิถีสังคหะ**. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓.

- _____ . คู่มืออภิธรรมัตถสังคหะ ปริเฉทที่ ๓. กรุงเทพมหานคร: หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๕๓.
- _____ . ปรมัตถะโชติกะ ปริเฉทที่ ๑-๒-๖. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ บจก. วี อินเตอร์, ๒๕๔๗.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (สมศักดิ์ อุปสมมหาเถระ). **อริยวังสะปฏิปทา ปฏิปทาอันเป็นวงศ์แห่ง พระอริยเจ้า**. กรุงเทพมหานคร: หจก. ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๔.
- สุจินต์ บริหารวนเขตต์. **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตตสังเขป และภาคผนวก**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส.พริ้นติ้งเฮาส์, ๒๕๕๓.
- อุบาสิกาแนบ มหานีรานนท์. **การปฏิบัติวิปัสสนา วิสุทธิ ๗**. พิมพ์ครั้งที่ ๔. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ หจก. ทิพย์วิสุทธิ, ๒๕๔๗.

(๒) วิทยานิพนธ์:

- จะเด็จ คงสุขศรี. “ศึกษาการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาในสังวรสูตร”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.
- นางเบญจมาศ สุวรรณวงศ์. “ศึกษาวิเคราะห์ธรรมชาติของจิตในพุทธศาสนาเถรวาทที่มีผลต่อการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมมนุษย์”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- พระมหาสมศรี เตชธมโม (ทักษิณ). “ศึกษาความสอดคล้องระหว่างวิสุทธิ ๗ กับ วิปัสสนาญาณ ๑๖ ใน คัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๖๑.
- พระอนุชา ถาวรสทโท (ลับบัวงาม). “ศึกษาวิถีจิตในการรับรู้อายตนะ ๖ ของผู้เจริญวิปัสสนา”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.
- แม่ชีดวงใจ กุทอง. “ศึกษาขั้น ๕ และอายตนะ ๑๒ ในการเจริญวิปัสสนาภาวนาในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท”. **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**. บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗.

ประวัติผู้วิจัย

- ชื่อ-ฉายา/นามสกุล** : พระภุชงค์ ปณฺณาชฺโฒ (ฉลาดดีสกุล)
- ว/ด/ป เกิด** : วันพฤหัสบดี ที่ ๒๕ เดือน สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๒๐
- ภูมิลำเนาที่เกิด** : เลขที่ ๙๔/๒๗-๒๘ หมู่ที่ ๑ ตำบลปากน้ำ อำเภอมือง จังหวัดระนอง
- การศึกษาทางโลก** :
- พ.ศ. ๒๕๕๙ : ปริญญาตรี พุทธศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตนครศรีธรรมราช
- การศึกษาทางธรรม** :
- พ.ศ. ๒๕๕๑ : นักธรรมชั้นเอก วัดอุปนันทาราม จังหวัดระนอง
- ประสบการณ์การทำงาน:**
- พ.ศ. ๒๕๕๖ : พระสอนศีลธรรม โรงเรียนวัดเทศบาลวัดอุปนันทาราม จังหวัดระนอง
- พ.ศ. ๒๕๖๐ : พระวิปัสสนาจารย์ ณ วัดตโปทาราม (บ่อน้ำร้อน) จังหวัดระนอง
- พ.ศ. ๒๕๖๑ : พระวิปัสสนาจารย์ (๑ เดือน)
ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอบางสะพาน จังหวัดนครศรีธรรมราช
- ประสบการณ์การปฏิบัติธรรม:**
- พ.ศ. ๒๕๕๕ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นเวลา ๔๕ วัน
ณ สถานปฏิบัติธรรม วัดมหาธาตุวิชรมงคล (วัดบางโพง) จังหวัดกระบี่
โดยมี พระมหาณัฐพล พนฺธนาโณ เป็นผู้อบรมกรรมฐาน
- พ.ศ. ๒๕๕๙ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ติดต่อกัน ๓๐ วัน (๑ – ๓๐ พฤษภาคม)
ณ ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” อำเภอบางสะพาน จังหวัดนครศรีธรรมราช
โดยมี พระภาวนาพิศาลเมธี วิ. (ประเสริฐ มนต์เสวี) เป็นผู้อบรมกรรมฐาน
- พ.ศ. ๒๕๖๐ : ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนาตามหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต
สาขาวิชาวิปัสสนาภาวนา รวม ๗ เดือน ๓ สัปดาห์ได้แก่
กรกฎาคม – พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๖๐ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา ๔ เดือน ณ
ศูนย์ปฏิบัติธรรม “ธรรมโมลี” จังหวัดนครศรีธรรมราช
พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๖๐ - กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๖๑ ปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา
๓ เดือน ณ พุทธวิหาร จังหวัดนครนายก
- อุปสมบท** : วันที่ ๖ เดือน มีนาคม พ.ศ. ๒๕๔๙
- สังกัดวัด** : วัดอุปนันทาราม ตำบลเขานิเวศน์ อำเภอมือง จังหวัดระนอง
พระครูอุปนันทโสภณ เป็นพระอุปัชฌาย์จารย์
- ปีที่เข้าศึกษา** : พุทธศักราช ๒๕๕๙
- ปีที่สำเร็จการศึกษา:** พุทธศักราช ๒๕๖๑
- ที่อยู่ปัจจุบัน** : วัดอุปนันทาราม ตำบลเขานิเวศน์ อำเภอมือง จังหวัดระนอง ๘๕๐๐๐
- โทรศัพท์** : ๐๘๙-๘๕๐-๖๕๘๕, ๐๖๒-๓๔๖-๔๖๙๘
- E-mail** : prang.8811@gmail.com